ФОРМИРАЊЕ ДИВИЗИЈА НОВЈ НА ЈУГУ СРБИЈЕ 1944.

У таквој политичкој и војној ситуацији настављено је и на овом терену са стварањем регуларне војске. Требало је објединити команде, образовати велике јединице и прећи у дефинитиван напад. Нарастањем покрета, броја бораца и бригада, прешло се на дивизије, на нов организациони квалитет. Тако је 20. маја 1944. у селу Гајтану, у Јабланици, формирана 1, касније 21. српска дивизија.

У то време распоред и јачина непријатељских оружаних јединица на југу Србије показују да је и непријатељ био свестан нарастајућих снага НОП и да је чинио све да их сузбије. У Нишу се налазио 1. добровољачки пук, чији су батаљони били: 1. у Нишу, 2. у Лесковцу, а 3. у Прокупљу. Један батаљон 2. добровољачког пука био је у Крушевцу. Штаб бугарског окупационог корпуса био је у Нишкој Бањи; 22. дивизија са штабом и 63. пуком у Нишу, 62. пуком у Књажевцу и 66. пуком у Белој Паланци. 27. дивизија са штабом и четом 122. пука, 4. четом 123. пука, 27. дивизијском ловачком четом, дивизијским ескадроном, четом за везу, 2. батеријом и 1. артилеријском дивизијом, 27. интендантском четом, хируршком болницом, санитетом, ветерином и интендантуром у Прокупљу; штаб 122. пука и његов 2. батаљон у Крушевцу; 1. батаљон у Куршумлији, 3. батаљон у Белољину; 123. пук са штабом и 3. батаљоном у Лесковцу, 1. батаљоном у Лебану, и 2. батаљоном уБлацу; 67. пук са 1. батаљоном у Брестовцу, и са остала два батаљона дуж железничке пруге Ниш — Врање; противтенковски лаки вод у Дољевцу, 5. корпусна „охранитељна" чета у Житорађи, дивизијска болница у Лесковцу. За распоред 65. пука нема података.

Кад су крајем априла јужноморавске бригаде овладале територијом између Јужне и Западне Мораве, Копаоника и Горње Јабланице и потисле бугарске делове у њихове сталне гарнизоне, штаб 27. бугарске дивизије известио је 28. априла да је Јабланица постала „централно упо-

риште у које бугарске трупе до пука закључно не могу да продру", да немачким снагама из крушевачког гарнизона и деловима СДС није пошло за руком да разбију око 150—200 борача НОБ на простору Јастрепца (вероватно се мисли на битку код Ломнице) и да се, услед неповољног развоја ситуације у Србији, која се „може и каратерисати као хаотична", „појачање са новим деловима намеће као неопходно". Вероватно је после тога захтева ова бугарска дивизија ојачана 65. пуком.

Поред наведених снага, у Србији је било неколико етапних пукова, за осигурање железнице, затим делови 1. и 6. бугарске дивизије источно од линије Пирот — Зајечар. 29. бугарска дивизија 5. армије, чији је штаб био у Врању, тада је била ангажована против 6. јужноморавске бригаде и 3. македонске бригаде у Македонији. Други пук српског добровољачког корпуса из Крагујевца, као и 5. пук из Крушевца, били су пребачени у долину Јужне Мораве и реке Топлице, ради учешћа против јединица Главног штаба Србије у Топлици, Јабланици и Пустој реци. Недићева СДС, у јачини од 17 000 људи, била је формирана у окружне, среске, градске и граничне одреде и распоређена по целој Србији, само је у Нишу био батаљон (једини који је имала). У Прокупљу је био и један батаљон Руског запггитног корпуса.

Што се тиче четника Драже Михаиловића, њихове снаге на југу Србије биле су распоређене овако:

Нишка група корпуса (Књажевачки, Нишавски и Чегарски корпус — око 3 000 људи) јужно од линије Књажевац — Соко Бања, до Суве планине. Власински корпус (око 800 људи) деловао је у ширем рејону Власотинца. Према 5. српској бригади на Јастрепцу дејствовао је Расински корпус из састава расинско-топличке групе корпуса, са Жупском, Копаоничком, 1. и 2. крушевачком и 1. и 2. трстеничком бригадом (укупно око 2 300 четника), док је Топлички корпус са 1. и 2. косаничком, 1, 2. и 3. топличком и 2. добричком бригадом (укупно око 2 000 четника) био оријентисан из долине реке Топлице према Косаници и Горњој Јабланици, а Јастребачки корпус је тих дана формиран у саставу групе од 1. добричке, Моравске и 1. и 2. расинске бригаде, те његова бројност није прелазила 1 000 четника. Северно од планине Кукавице према Јабланици била је груписана јужноморавска група корпуса (ЈМГК), која је још тада носила назив „Горски штаб 110". У саставу ове групе били су: Јужноморавски корпус са Моравском, Пољаничком и Лесковачком бригадом. Јабланички корпус са 1, 2, 3. и 4. јабланичком, Гњиланском и бригадом „Хоџа Зејнел", 1. косовски корпус са Грачаничком, Неродимском и Шарпланинском бригадом и Вардарски корпус

са Прешевском, Кривопаланачком, Жеглиговском, Скопском и Ристовачком бригадом. Укупно бројно стање ЈМГК било је априла 1944: 2 300 четника, без 1. косовског корпуса, који је бројао око 600 четника. Под команду Штаба 110 потпадали су још: 2. косовски корпус, који је у свом саставу имао Митровачку, Колашинску (добила назив по пределу Стари Колашин у Метохији), Пећку, Дукађинску, Ибарску и Дреничку бригаду са укупно 1 000 четника, који се налазио на Копаонику, и Власински корпус који је био у рејону Власотинца. Дража Михаиловић је у другој половини маја у Србији располагао бројним корпусима са приближно око 40 000 четника укупно, од којих је огромна већина била принудно мобилисана.

Раније је напоменуто да је Дража Михаиловић стално инсистирао да Расинско-топлички, Јужноморавски, Великоморавски и део нишке групе корпуса предузму дејство 'против јединица Главног штаба Србије на Јастрепцу, у Топлици и Јабланици. Кад су Немци у мају предузели операцију против народноослободилачке војске у разним крајевима Југославије, а бугарска 5. армија против српских, македонских и косовских јединица НОВ на простору Пирот — Куманово, на десној обали Јужне Мораве, војно-територијални командант Југоистока генерал Фелбер намеравао је да предузме дејство против снага Главног штаба Србије у Топлици и Јабланици.

У том циљу, на простору Пуковац, Прокупље, Куршумлија, била је задржана 1. брдска дивизија и учињен је предлог Врховном команданту окупиране Југославије да њен штаб руководи операцијама против НОВ у Србији на левој обали Јужне Мораве, а наређено је пребацивање 5. СС моторизованог полицијског пука и 696. моторизованог батаљона пољске жандармерије из Санџака, као и 2. и 5. пука СДК из Крагујевца и Крушевца према Топлици и Јабланици.

Обавештен о намерама Немаца, а да би искористио ову ситуацију у циљу уништавања партизанских снага на овом простору, Дража Михаиловић је наредио 11. маја радио-депешом команданту Штаба 110:

„Бр. ФФ 799 11. маја. Немачке снаге распоређене у Лесковцу, Пуковцу, Житорађи, Прокупљу и Куршумлији располажу са 70 тенкова. Изгледа да ће предузети акцију против комуниста. Ову акцију не треба спречавати нити их нападати као што је наређено депешом 707 и 708. Наставак".

„Бр. ФФ 800 11. маја. Наставак. Зато прикупите све у Јабланици за дејство против комуниста најпогоднијим правцем, имајући у виду акцију Немаца.

На погодан начин гледајте да дођете до муниције. Књажевачки корпус стављен на расположење Кесеру за акцију на Јастрепцу, а Весић са осталим снагама има да затвори прелазе преко Мораве између Ниша и Лесковца. Крај".

Сутрадан је издао слично наређење команданту РТГК, с тим што је у наређењу прецизирао да се „немачке снаге у јачини једне дивизије, 15 000 људства са 70 тенкова, налазе у Куршумлији, Прокупљу, Пуковцу и Лесковцу".

Истовремено је наредио команданту Србије генералу Трифуновићу да се „Кесеровићева и Ђурићева акција повежу и по времену и по простору и да се искористи акција Бугара на простору Лесковац — Прокупље".

Међутим, супротно очекивању четника, предлог да се једна брдска дивизија ангажује против јединица Главног штаба Србије на простору Лесковца и да њен штаб руководи свим ангажованим снагама — пропао је, пошто је 1. брдска дивизија морала у то време бити ангажована за нов задатак.

У долини Јужне Мораве нису могле бити пребачене ни остале предвиђене немачке снаге, јер су биле ангажоване у борбама против јединица 2. ударног корпуса.

Двадесет четвртог маја пуковник Селмајер извештава да 5. полицијски пук и 696. батаљон пољске жандармерије неће бити слободни, те препоручује да се акције око Лесковца одложе за доцније време.

У таквој ситуацији, 19. маја 1944. године, у Гајтану, формирана је 1, касније 21. српска ударна дивизија. Формирао ју је делегат Врховног штаба Светозар Вукмановић-Темпо. У њен састав ушле су 4, 5. и 6. бригада. За команданта је постављен Риста Антуновић, за комесара Драгољуб-Раде Петровић, а за начелника штаба Драгослав Петровић-Горски. На месту формирања није била 5. бригада, која се тада налазила на Јастрепцу. После неколико дана формирана је и 2, касније 22. српска дивизија.

Двадесетог маја јединице Главног штаба Србије налазиле су се у овом распореду: 21. дивизија са 4. и 6. бригадом у рејону планине Радан, а њена 5. бригада на Јастрепцу; 7.и 10. бригада биле су на територији анектираној од Бугара, на десној обали Јужне Мораве, спремне за покрет према планини Кукавици; 8. српска (односно 6. јужноморавска) бригада дејствовала је заједно са 3. македонском бригадом у Македонији; 9. српска бригада била је заједно са Нишким одредом у покрету из рејона Јастрепца ка источној Србији ради преношења дејства на територију источно од Јужне Мораве, где — после пребацивања Озренског и Зајечарског одреда јануара 1944.

године, на леву обалу Јужне Мораве — није било јачих партизанских снага; 11. српска бригада је тек у формирању у Јабланици. Поред тога дејствовало је и неколико партизанских одреда.

Главни штаб Србије очекивао је да ће удружене непријатељске снаге предузети офанзиву против слободне територије и јединица НОВ на левој обали Јужне Мораве, јер је офанзива против 7, 8. и 10. српске бригаде (бивше 5. и 6. јужноморавске и 7. црнотравске) и 3. македонске бригаде на граничном македонско-српском простору, на десној обали Јужне Мораве, била у јеку, и да ће, према подацима са којима је располагао Главни штаб Србије, четници ангажовати и снаге из источне Србије, које су бројале око 10 000 људи.

Да би предухитрио непријатеља и тукао ЈМГК и РТГК пре него што овај успе да ангажује четнике из источне Србије према Јастрепцу и Топлици, Главни штаб Србије, заједно са делегатом Врховног штаба Светозаром Вукмановићем-Темпом, одлучио је да са 21. дивизијом (без 5. бригаде) из рејона Радана прво разбије ЈМГК на простору села Реткоцер — Округлица, а потом предузме дејства ка Косаници, Топлици и Расини и разбије и РТГК, а да у источну Србију пребаци 9. бригаду и Нишки одред са задатком да дејствују против тамошњих непријатељских снага, руше комуникације и објекте на њима и онемогуће прелазак четника на леву обалу Јужне Мораве. У овом циљу 4. и 6. бригада 21. дивизије пошле су право на Гајтан — Туларе још истога дана када је формирана дивизија. Главни штаб је у исто време сазнао да су 7. и 10. бригада, под притиском непријатеља, прешле Мораву и наредио им да из рејона Кукавице, заједно са Лесковачким и Врањским одредом, изврше напад на Горњу Јабланицу са југа, правцем Округлице.

Наступни марш 21. дивизије извршен је у две колоне: 4. бригада: Гајтан — Брвеник — Брајина — Медевце — Врапце — Сијаринска Бања — Радевачка чесма; прва лева колона, 6. бригада: Леце — Реткоцер — Тупале — Радевачка чесма. Покрет је извршен 20. маја у 17 часова.

Лева колона је у Реткоцеру имала мању борбу са 2. и 3. четничком јабланичком бригадом, које су брзо одступиле и са тога разлога што им је десна партизанска колона, 4. бригада, већ била за леђима. Штаб јужноморавске групе корпуса и није очекивао јачи напад са истока, већ од планине Кукавице, те је тамо био груписао своје главне снаге. Маневар да се део тих снага поврати у сусрет 4. и 6. бригади не само да није успео већ је и олакшао надирање партизанске групације из правца Кукавице.

Борбе за разбијање четничке групе корпуса у Горњој Јабланици трајале су од 20 — 28. маја и у свима су учествовале 4. и 6. бригада 21. дивизије, 10. и 7. бригада 22. дивизије, као и неке мање партизанске јединице. 21. и 22. маја јединице 21. дивизије овладале су Горњом Јабланицом уз неколико мањих сукоба. Локални четници били су се повукли у рејон Округлице, а главнина се била оријентисала према планини Кукавици.

Треба напоменути да су четници још били изнутра разједињени, командант њиховог југа Србије мајор Ђурић био је од стране самих четника ухапшен, 27. маја успео је да побегне и предао се партизанима. Видећи да ствари лоше стоје, његов наследник, мајор Стошић, баш у то доба се „разболео", тако да су четници били још обезглављени.

Ноћу између 22. и 23. маја распоред четничких јединица био је: 1. јабланичка четничка бригада на положају села Ђулекаре; Вардарски четнички корпус на Тупалском вису; Јабланички четнички корпус (без 1. јабланичке бригаде) на Тупалском вису; Јужноморавски четнички корпус на положају Радевачке чесме, у селу Радевци; летећи одред Лесковачке бригаде задржан је и даље у селу Барје, а Округлички батаљон у селу Гагинце.

На дан 23. маја 6. бригада је под борбом ушла у варошицу Медвеђу и одбацила четнике на југ. 24. маја јединице 21. дивизије наставиле су наступање у правцу Тупалског виса. 25. маја јединице 21. дивизије разбиле су у Реткоцеру Јабланички четнички корпус и неке недићевске јединице које су их напале с леђа, из Косанице. 26. маја јединице 21. дивизије добиле су наређење да организују одбрану положаја Боровце — Мађедонце — Медвеђа и да тако одсеку четницима одступницу у правцу Косанице. У исто време наређено је јединицама 22. дивизије да нападају и то: 10. бригада Букова Глава — Барје — Округлица, а 7. бригада, заједно са Лесковачким и Врањским одредом, Студена — Равни Дол — Округлица — Липовица.

У току 26. маја јединице 22. дивизије, уз оштре борбе разбиле су предње четничке јединице и дубоко зашле у њихову територију, до саме Округлице. Ово се наступање, уз сталне и упорне борбе, наставило и сутрадан, 27. маја.

Командант ЈМГК је успео да у току ноћи 27. маја са Вардарским корпусом и 1. јабланичком бригадом, из састава Јабланичког корпуса, поседне положаје Липовица, Врбовица, Девојкин Камен, Бела Земља, ради напада у правцу села Доња Округлица. Јужноморавски корпус и Лесковачку бригаду прикупио је у рејону села Барја — Клајић, да нападају на одсек Бештица, Гагинце. Јабланички четнички корпус (без 1. јабланичке бригаде) држао је положаје Тупалски вис — Радевачка чесма и осигуравао десно крило

Главни штаб за Србију, на Радану, 1944. год. (виде се: Петар Стамболић, Светозар Вукмановић-Темпо, Мома Марковић и други.

и бок ЈМГК, што му је било наређено у 11,30 часова 27. маја.

Главни штаб Србије наредио је да 28. маја 10. и 7. српска биргада предузму нападе, а 21. српској дивизији наредио да помери свој фронт унапред и избије на линију Радевачка чесма, Тупалски вис, Тупале, Медвеђа.

Четничким јужноморавским корпусом и Лесковачком бригадом непосредно је руководио командант групе корпуса Манић. Летећа и Ристовачка бригада, које су успеле да задобију нешто терена, одбачене су на полазни положај. Међутим, Пољаничка и Моравска бригада упале су у село Бештица и са предњим деловима продужиле наступање ка селу Гагинце. Да би се њихов напад задржао, ускоро је уследио противнапад наших снага. Тако су и ове четничке снаге биле принуђене да пређу у одбрану. Непријатељ је потом на левом крилу ЈМГК увео у борбу Градски и Сресски одред СДС из Лесковца у јачини од 200 људи и 1. јабланичку бригаду, али ни њихово ангажовање није поправило ситуацију код Јужноморавског корпуса. По сузбијању непријатељског напада, 10. и 7. бригада и месни партизански одреди предузели су напад с југа на целом фронту, истовремено са нападом 4. и 6. бригаде са севера. Вардарски четнички корпус у западном делу Липовице напала је 4. српска бригада са правца Радевачке чесме. Корпус је у прво време пружао жилав отпор, али кад су наше јединице разбиле 1. јабланичку бригаду на положајима код Округлице, његова позадина била је откривена. У току даљег напада 4. бригаде с фронта и делова 10. и 7. бригаде с југа, Вардарски корпус био је потпуно разбијен. Тада је погинуо и командант корпуса.

У борбама које су трајале од 20. до 28. маја закључно, јужноморавска група четничких корпуса већим делом била је разбијена, тако да више није представљала неку борбену вредност са којом је окупатор могао рачунати. Четници су према извештају команданта ЈМГК претрпели губитке од 40 мртвих, 41 рањеног и 310 заробљених, не рачунајући губитке Јабланичког корпуса (без 1. јабланичке бригаде), који су недостајали при подношењу извештаја, јер се тај корпус повукао ка Косаници у састав РТГК. Губици су, међутим, били већи, јер је само Лесковачка четничка бригада изгубила 135 људи, од 250 спала је на 115 четника. Заробљена је четничка болница са рањеницима, међу којима и три рањена америчка пилота. Заплењена је већа количина оружја и муниције (15 митраљеза и пушкомитраљеза и 142 пушке).

Пошто је Јабланица за ЈМГК била изгубљена, то су се све снаге из састава ове групе почетком јуна пребациле на десну страну Јужне Мораве, у рејон северозападно од

Власотинца, ради реорганизације и попуне, јер нису биле способне за ангажовање у операцијама у току јуна.

Тих дана дошло је до састанка између немачког крајскоманданта у Лесковцу потпуковника Купфершлагера, команданта немачког батаљона помоћне полиције из Лесковца и шефа немачке полиције сигурности с једне, и мајора Стошића, команданта ЈМГК Манића и Стефановића Дражиног официра за везу, с друге стране. Састанку је присуствовао и командант 2. пука Љотићевог добровољачког корпуса Марисав Петровић, чији је пук већ био пребачен у Лесковац ради предстојећих операција у Јабланици, као и командант Окружне страже из Лесковца. На том састанку одлучено је „да се у случају предузимања неке акције претходно обавесте Дражини одреди о томе када, где и како ће бити спроведена акција, да се направи један јединствени план, како не би били изненађени.. . Изјавили су решеност да сарађују са Немцима да би им пружили помоћ у муницији". Четници су од споразума са Немцима очекивали много, па су већ 1. јуна известили Дражу Михаиловића радио-депешом:

> „Овдашњи Немци у Лесковцу тврде да ће у року од три дана овде доћи јуришна бригада артилерије из моторизоване дивизије из Прокупља, која ће се доделити овдашњим немачким батаљонима и СДС да одмах ступе у акцију против комуниста који су водили борбу са групом Штаба 110".

У међувремену је формирана и 11. српска бригада од батаљона I јужноморавског партизанског одреда, који од тада више не постоји. За команданта је одређен Миле Ћаловић, а за заменика Драгољуб Станковић. За комесара је одређен Драгослав Радојичић-Стамболија, а за заменика Петар Гогић. Ова бригада је, до уласка у састав 24. дивизије, била под непосредном командом Главног штаба Србије, до 10. јуна 1944. године.

Паралелно са стварањем дивизије на левој обали Мораве, почиње се формирањем и на десној. На црнотравско-врањском подручју 7, 8. и 10. бригада веома брзо нарастају, цео народ се дигао у борбу, хитно се постављају задаци стварања ширих организационих оквира те борбе. Тако долази до формирања Друге, касније Двадесет друге српске дивизије. У време формирања ове дивизије, по устаљеном војничком обичају, за црнотравско подручје, јединицама су опет били подељени рејони дејства: 8. бригада — Пчиња, 7. бригада — Црна Трава — Лужница и 10. бригада лева обала Мораве — Пољаница. У току маја месеца 8. бригада је водила борбе на своме рејону, а 7. и

10. бригада пробијале су се и водиле борбе на северу, у Лужници, на бабичком терену и око Суве планине. Са овим јединицама кретале су се и теренске команде са својим људством, као и велики број избеглица. Борбе су на овом терену вођене без престанка читавих петнаестак дана, против Бугара, недићеваца и четника. Само у борби 14. маја између села Бежишта и Крчимира убијено је 30, а заробљено 20 четника. А на дан 19. маја Бугари су у селу Црвена Јабука спалили 50 кућа, убили 52 лица. Истога дана у борби против партизана употребљена је авијација.

На дан 21. маја одлучено је, због притиска непријатеља, да се ове две бригаде помере са тога терена, 7. бригада и Црнотравски одред да се пребаце на подручје планине Кукавице, а 10. бригада да изврши покрет према Пчињи. Али како је отуда стигао извештај да је ситуација тешка, услед мајске офанзиве, донета је одлука да и 10. бригада пође са 7. бригадом. Прелаз преко Мораве извршен је ноћу између 23. и 24. маја.

Ове две бригаде, као што је већ речено, одиграле су видну улогу у разбијању четничке јужноморавске групе корпуса у Горњој Јабланици, у борбама које су трајале од 21. до 28. маја.

Двадесет друга дивизија формирана је наредбом Врховног штаба од 22. маја 1944. Командант је био Живојин Николић-Брка, комесар Василије Смајевић, а начелник штаба Радован Петровић. У њен састав улазиле су 7, 8. и 10. црнотравско-врањске бригаде. Дивизија је имала око 2 000 бораца, наоружана, углавном, пешадијским наоружањем, минобацачима и са око 160 — 200 пушкомитраљеза. Као што је већ речено, на терен планине Кукавице прелазе само 7, 10. и 12. бригада, док је 8. бригада дејствовала на подручју југа око Пчиње, одсечена од главнине дивизије офанзивом. После разбијања четника у Горњој Јабланици, из састава ове дивизије, као што је већ речено, одлуком Главног штаба, одлази 7., бригада, а стављају јој се под команду 13. бригада и бугарска бригада „Георги Димитров". Одлуком Врховног штаба од 4. јуна 1944, 22. дивизија је коначно формирана и у њен састав су ушле: 8, 10. и 12. бригада (треба напоменути да је, у односу на ову дивизију, постојала још једна наредба Врховног штаба од 22. маја, по којој су у њен састав улазиле 8, 10. и 4. косовска бригада, а за команданта је био постављен Милан Зечар. Но како је Зечар погинуо, то је постављен други командант и нешто касније је измењен састав).

Док су јединице 21. и 22. дивизије разбијале четнике у Горњој Јабланици, 11. бригада добила је задатак да напада окупатора и комуникације у долини Јужне Мораве, те да га на тај начин онемогући да прискочи у помоћ чет-

ницима. Тако је бригада ноћу између 24. и 25. маја напала аеродром код Лесковца. Претходно је била одвојила један вод да демонстрира напад на Лесковац, тако да је напад на аеродром потпуно изненадио непријатеља. У том нападу уништено је 7 авиона, 32 камиона, хангари, радионице, магацини. У борби је погинуло око 50, а заробљено 5 немачких војника.

По разбијању групе јужноморавских корпуса у Горњој Јабланици 21. дивизија је, са две своје бригаде, прешла у Косаницу, која је била четнички крај још од 1941. године. Наступни марш је почео још 29. маја и трајао је до 10. јуна; било је више мањих сукоба који су у ствари више личили на чишћење терена. Косаница, простор од Секираче до Бањске Реке, био је потпуно очишћен од четника и нашао се под влашћу партизанских јединица.

У току маја и почетком јуна 1944. године 5. бригада 21. дивизије кретала се по Расини и Топлици, разбијала четничке групације, одбијала повремено нападе Бугара и Немаца, а и сама се спуштала на пругу вршећи диверзије. Почетком јуна добила је наређење од штаба Дивизије да се пребаци у Топлицу у састав Дивизије. У састав Дивизије је стигла 10. јуна.

Тада је формирана, од људства из овога краја, и 17. српска (косаничка) бригада.

У исто време 21. српска дивизија проглашена је ударном.

На терену југа Србије, једновремено са успешно извршеним акцијама у Горњој Јабланици, Округлици и југоисточним деловима Косанице, Главни пггаб Србије успео је, захваљујући интензивном политичком раду и војним организационим припремама, да од заталасаних и покренутих у борбу народних маса формира нове бригаде и од њих образује нове дивизије: на дан 6. јуна 1944. формирана је Трећа, касније Двадесет трећа српска дивизија, чији је штаб именован још ранције, 27. маја, и то: командант Радован Петровић, комесар Крста Филиповић, начелник штаба Светислав Татарац. У састав ове Дивизије ушле су: 7. црнотравска, 9. тимочко-озренска бригада и новоформирана 14. бригада, чији су борци били поглавито из рејона Ниша. У јуну месецу ова Дивизија имала је око 2 000 бораца. У време формирања јединице ове Дивизије нису биле окупљене већ расуте на линији Радан — Јастребац, те су се тек касније прикупиле.

Четврта, односно Двадесет и четврта дивизија формирана је 10. јуна и у њен састав су ушле: 11, 13, 15. и 17. српска бригада. Јачина Дивизије у време формирања била је око 3 500 бораца. Командант Дивизије био је Миле Ђаловић, комесар Живојин Ћурчић а начелник штаба Воја

Ристић. Командант 11. бригаде био је Драгољуб Станковић, 13. Раде Поповић, 15. Мирко Перовић и 17. Милош Мушовић. На дан формирања ове Дивизије 11. бригада била је на левој обали реке Јабланице, 13. на десној обали Јабланице, 15. у Горњој Јабланици, а 17. у Косаници.

Главни штаб Србије, очекујући да ће окупатор предузети операције против српских дивизија, предузео је потребне мере да оне не буду изненађене, већ да својим дејствима на ширем подручју јужне и источне Србије, предухитре Немце и четнике, недићевске и мање окупаторске снаге помоћу којих су Немци хтели да на појединим секторима Србије остваре брже и одлучније успехе. Он је 10. јуна издао дивизијама директивно наређење:

„Последњих дана Немци врше концентрацију својих снага у гарнизонима према нашој слободној територији. Јаче снаге Бугара налазе се у Куршумлији, Прокупљу, Нишу, Лесковцу, Лебану и на прузи Ниш — Скопље. Дуж границе према Косову Немци довлаче појачања. Разбијене банде четника најотворније се стављају у службу окупатора. Непријатељ врши упаде на нашу слободну територију, вероватно у циљу извиђања наших снага. У последњим офанзивама на нашу војску у другим крајевима непријатељ је употребљавао и падобранце. Све те чињенице могу се оценити као припрема непријатељске офанзиве на нашу територију.

У вези са тим:

НАРЕЂУЈЕМО

I

Да све наше јединице одмах пређу у офанзиву на непријатељске гарнизоне, саобраћајне везе и истурене положаје, како би се осујетили непријатељски планови.

II

Да би у случају непријатељске офанзиве већих размера наше јединице могле самостално деловати, задавати ударце непријатељу и сачувати живу силу војске наређујемо:

1) Штабови дивизија треба да одржавају чврсте везе са бригадама и са суседним јединицама. Бригаде ће се чврсто повезати са суседним јединицама.

2) Команде места и партизанске страже прикључиће се једним делом јединицама народноослободилачке војске, а тамо где постоје услови за одржавање, остаће на терену и стално офанзивним акцијама узнемиравати непријатеља и организовати обавештајну службу за јединице које се повуку.

3) У случају да непријатељ покуша да створи обруч око наших снага са већим силама урадити ово:

а) Јединице II дивизије пробијаће се у правцу Врања, Карадага и Козјака. Према конкретној ситуацији може се пробијати и у правцу источне Србије, где ће нападати ослобођене гарнизоне непријатеља и разбијати четничке банде, повезујући се са јединицама III дивизије.

б) Јединице IV дивизије настојаће да задају ударце непријатељу концентришући снаге на ужем сектору. Правац повлачења — Копаоник, где ће се повезати са јединицама I ударне дивизије. У случају да непријатељ пресече везе између бригада ове дивизије, 13. бригада ће се прикључити II дивизији.

в) I дивизија прикупиће мање снаге на Јастрепцу повезујући се са 16. бригадом и нападаће на непријатеља. Правац повлачења — Копаоник.

г) Свака јединица треба да развије што јачу обавештајну службу.

д) Предузети мере за смештај и обезбеђење рањеника.

ђ) Штабови дивизија држаће чвршће везе са подређеним им командантима подручја".

Сутрадан је Главни штаб Србије доставио потчињеним јединицама наређење Врховног штаба да формиране српске дивизије носе бројчане називе, које им је одредио још 28. августа 1943 године. Тако су 1, 2, 3. и 4. српска дивизија преименоване у 21, 22, 23. и 24. дивизију НОВЈ. Једновремено с овим Главни штаб Србије извршио је потребне припреме за формирање 18. и 19. бригаде, које би заједно са 16. бригадом у најкраћем времену образовале нову, 25. дивизију.

Одмах после тога дивизије врше припреме, а затим и покрете у правцу терена на којима су им постављени задаци.

Двадесет и прва дивизија је 15. јуна напала истурено бугарско упориште Блаце, да јој не би било за леђима и сметало јој у даљим плановима и борбама против четника на Копаонику. У Блацу су се тада налазили: ојачани 2. батаљон 123. бугарског пешадијског пука, 20—40 Немаца и мањи делови СДС. За напад на Блаце и уништење не-

пријатеља у њему одређена је 5. српска бригада; 4. бригада је захватила правце који из Прокупља и села Белољин воде ка Блацу, а 6. бригада правац од Куршумлије, са задатком да спрече сваки придолазак непријатељских појачања ка Блацу. Напад је отпочео ноћу између 15. и 16. јуна. Пета српска бригада наишла је на јак отпор Бугара у добро утврђеним положајима на спољно] линији одбране Блаца. И поред тога она је у току ноћног напада успела да заузме седам бункера и да опколи непријатељски гарнизон. За ово време диверзантске групе 4. бригаде порушиле су и прекинуле железничку пругу Прокупље — Доња Коњуша на више места. Док је 5. бригада у току 16. јуна успешно стезала обруч око Блаца, бугарска појачања из Белољина јачине једног батаљона настојала су, крајњим залагањем, уз садејство авијације да опкољеној посади притекну у помоћ. На Мађерском брду 4. српска бригада пружила је упућеним појачањима снажан отпор, и сузбила крајње упоран напад Бугара и поред јаког дејства бугарске артилерије. Појачавајући своје нападе, а користећи се недовољном повезаношћу између 1. и 4. батаљона 5. бригаде, Бугари су успели да по подне са извесним деловима продру у Блаце, изгубивши при том 30 мртвих и много више рањених, међу којима и једног потпуковника. Заробљена су три бугарска војника и један официр. Пред вече су јединице 4. бригаде оборише један бугарски авион, са кога су заплењена три митраљеза и радио-станица. Бугарска посада у Блацу, која се под притиском 5. бригаде налазила непосредно пред предајом, сада је, охрабрена продором мањих појачања, наставила — овога дана као и у току ноћи између 16. и 17. јуна, огорчен отпор. Услед увођења у борбу нових бугарских и немачких снага, које су из Прокупља пребачене камионима, уз подршку четири тенка и авијације, 4. и 5. бригада, после борбе која је трајала непрекидно 36 часова, повукле су се на јужне падине Великог Јастрепца. Непријатељски губици у борбама за Блаце на фронту 5. бригаде износили су 78 мртвих, док је број рањеника био много већи, а рањен је и један бугарски потпуковник који је смењен због неуспеха.

Следећи циљ 21. дивизије био је разбијање расинско-топличке групе четничких корпуса који су се, у јачини од око 2 000 људи, налазили на ограницима Копаоника, на линији Пожар — Огледња, између горњих токова река Расине и Топлице. Циљ напада био је исто тако и у томе да се привуку веће непријатељске снаге, како би остао слободан рејон реке Ибра, преко кога су тада српске јединице из Босне покушавале да продру у Србију.

У ово време, према подацима обавештајне службе, око пет бригада из РТГК, приближне јачине од око 2 000 чет-

ника, ужурбано су вршиле фортификацијске радове на линији Јаворац, Лепенац, Пожар, Лепа гора, Црна чука, а нарочито у рејону Пожара. Јединице 21. ударне дивизије предузеле су 19. јуна увече покрете и подилажења ради напада на четничке положаје. Напад је требало извршити у три колоне. Петој бригади наређено је да напада са јужне падине Великог Јастрепца, правцем села Пребреза — Чучале — Јаворац, даље ка Лепенцу, ради разбијања непријатељског левог крила и угрожавања његових снага на положају Црна чука — Пожар са севера и истока. Четврта бригада (средња колона) прикупљена је у рејону села Музаћ са задатаком да нападне централни део непријатељског положаја: Црна чука — Пожар са југоистока. Шеста бригада уведена је у напад правцем села Гргуре — Манастирци — кота 1017 — Сагоњевске ливаде, на одсек Равна глава — Црна чука.

У крвавим борбама које су целога дана — 20 јуна — вођене на целој линији фронта 21. дивизија је потпуно овладала четничким положајима на линији Јаворац — Пожар — Сагоњевска — Црна чука. Дивизија је имала 16 мртвих и 26 рањених бораца. Четнички губици нису избројани, али их је било много више.

Следећих дана јединице 21. дивизије наставиле су гоњење разбијених четника у правцу Копаоника и Жупе. Особито жестоке борбе вођене су 23. јуна кад су четници дефинитивно разбијени, 6. бригада ушла у Брус, 5. бригада се спустила у Жупу, а 4. бригада овладала највећим висовима у овом рејону Копаоника.

Главни штаб Србије сматрао је да је РТГК сасвим разбијена и 25. јуна обавестио радио-депешом Врховни штаб да је 21. дивизија заузела Брус, да разбијене четничке снаге организују одбрану на левој обали Западне Мораве, а мањим делом беже ка Ибру. У таквој ситуацији он је истом депешом тражио од Врховног штаба:

> „Ако наше друге снаге иду према Србији, ми бисмо повукли 21. дивизију у источну Србију. Разбили бисмо најјаче снаге четника, створили бисмо слободну територију и створили бисмо војску. Нападали бисмо руднике и железнице. У рудницима има много радника који нас очекују. Перо".

Овај захтев команданта Главног штаба Србије уследио је због тога што је он сматрао да „23. дивизија неће моћи да оствари задатак", а с обзиром да су у источној Србији биле „концентрисане јаке снаге четника, недићеваца и Немаца". У међувремену, 21. јуна 1944. године у селу Товр-

љану, под Соколовицом, формирана је 25. дивизија. У њен састав ушле су: 16, 18. и 19. бригада. Свака бригада ималаје по три батаљона. Бројно стање дивизије око 1 500 бораца.

Четнички команданти били су, заиста, у први мах збуњени овим продором 21. ударне дивизије. Јединице РТГК, знатно деморалисане, нису биле способне да одмах предузму противнапад. Штавише, његов командант је известио 26. и 27. јуна радиограмом бр. 125 Дражу Михаиловића:

„У борби са много надмоћнијим непријатељем од 21. до 25. јуна 1944. године пред притиском моћнијих непријатељских снага моје снаге су разбијене. Делови мојих снага налазе се на линији Лесковица — Станишинци. Комунисти су овладали срезом копаоничким и једним делом среза жупског. Губитака у људству и материјалу има великих.

Комунисти су стигли на линију: Крива Река — — Осредци — Милентија — Мали Рибари — село Ботиња — село Шљивово — Трнавци — Злегиње — Гаревина — Себечевац. На овој линији врше се припреме за даље продирање ка Александровцу, Жељину и Јошаничкој Бањи. Своје снаге прикупио сам на простору села: Велика Врбница — Латковац — Пуховац — Ржаница — Вељa Глава. Јачина комунистичких снага рачуна се на 4 000 — 5 000 људи. Потпуковник Кесеровић".

Тако су се четничке и окупаторске снаге у углу између две Мораве нашле у јуну месецу у веома тешком положају. Ситуација четника у источној Србији била је такође веома тешка.

Четничка врховна команда је, почетком јуна, у рејону Пецке, код Ваљева, реорганизовала своје снаге и формирала четири групе јуришних корпуса. Требало је да их упути ка Санџаку и Црној Гори ради учестовања, са Немцима, у операцији „Драуфгенгер" против јединица 2 ударног корпуса и 2, 4. и 17. дивизије. Предвиђено је било да, поред значајних немачко-бугарских снага и делова ЈМГК, у сузбијању партизана на југу Србије учествује и око 7 000 четника из источне Србије.

Због овакве ситуације на југу Србије четничка врховна команда обуставља покрет 4. ГЈК ка Санџаку и Црној Гори и 26. јуна упућује ове снаге да се усиљеним маршем пребаце правцем Копаоник — Топлица. Скретањем ових јаких и елитних четничких снага са правца Санџака представља несумњиво велико олакшање јединицама НОВЈ које су се у то време тамо бориле. И не само то, привлачење

на себе, на партизанске јединице на југу Србије, готово целокупне ударне снаге четништва у Србији, омогућило је да се јединице НОВЈ из Санџака покрену и готово без борбе уђу у Србију. Разуме се да су оне, у време тога уласка, на Копаонику омогућиле да партизанске јединице са југа Србије, које су тада биле у тешкој ситуацији, пређу у контраофанзиву.

Истога дана, 26. јуна, у 19 часова, командант 4. ГЈК, Рачић, саопштио је потчињеним командантима да ће „кренути у офанзиву у правцу долине Ибра а потом према Јастрепцу" и да му је Врховна команда ставила у задатак да уништи комунисте. „Она ми је" — каже он — „дала неограничена овлашћења и ја ћу их искористити до максимума". Истога дана Дража Михаиловић наредио је команданту РТГК да се задржи на простору Александровца и Копаоника и заједно са 2. косовским корпусом, коме је наређено да га потпомогне до пристизања Рачићевих снага, предузме акцију ради сузбијања даљег надирања 21. ударне дивизије. Он га је затим обавестио да ће за 5 — 6 дана на Копаоник стићи Рачић са око 10 000 четника, и да ће заједно са РТГК и 2. косовским корпусом предузети операције ка Топлици и Јастрепцу, а потом ка Јабланици. Једновремено је наређено и команданту источне Србије да се свима расположивим снагама предузму напади против 23. српске дивизије и источној Србији.

У међувремену делови РТГК, с једне, као и 2. косовски корпус, с друге стране, извршили су неколико узастопних напада на јединице 21. дивизије, али су увек били разбијени и одбацивани уз тешке губитке. Ове борбе су вођене све до 4. јула, кад су на четничке положаје из правца Копаоника стигле снаге 4. групе јуришних корпуса.

Општи напад 4. ГЈК против 21. ударне дивизије отпочео је 5. јула у 4 часа: 4. јуришни корпус предузео је напад са полазног положаја Гобељ — Шиљача правцем Брзеће — Вратари — манастир Стрмац, са тежњом да у току дана овлада Округлицом, Локвеником и засеоком Радмановци; 2. јуришни корпус са полазног положаја Обрадова Чесма, општим правцем Кумановска чука — Липовац — заселак Шаренац, да до мрака овлада левом обалом Струмичке Реке и положајем заселак Радмановци; 1. јуришни корпус са полазног положаја Гарушане — Оглавак, општим правцем долине Расине, са јачим груписањем снага на десном крилу, да у току дана овлада положајем Брдањи — Тршановци; 3. јуришни корпус, из другог ешалона кретао се са Кумановске чуке за 2. јуришним корпусом. Десно од 4. ГЈК прешао је у напад 2. косовски корпус тежећи да испољи бочно дејство према јединицама 21. ударне дивизије.

Јединице 4. ГЈК спуштале су се у више колона, са линије Копаоник — Жељин ка Радмановској и Влајковачкој реци, и подилазиле положајима 4. и 6. српске бригаде. Једновремено је отпочео и јак притисак РТГК са простора Александровца према 5. српској бригади. Овога дана су вођене тешке борбе нарочито пред фронтом 4. и 6. српске бригаде, јер је Рачић у току напада (у 6,45 часова) наредио командантима корпуса да њихове јединице у току дана морају овладати линијом Плочник — Црквиште — кота 865, Рудине — Голо брдо, и да 6. јула буду спремне за даљи напад. Због тога су снаге 4. ГЈК тежиле да одлучним нападима за најкраће време разбију и униште 21. ударну дивизију. Само на одсеку Огледња делови 4. српске бригаде одбили су седам јуриша 1. корпуса, коме је био циљ да сломи отпор левог крила 21. ударне дивизије и да изврши обухват. Захваљујући снажној ватри, нарочито из аутоматских оружја, а користећи се фортификацијским објектима (које су четници раније израдили за себе), јединице 4. и 6. бригаде одбиле су све нападе непријатеља наневши му врло тешке губитке. Због велике надмоћности непријатеља, коју је нарочито испољавао према левом крилу 4. српске бригаде и због притиска РТГК и делова немачког 5. полицијског пука на 5. српску бригаду, увече је штаб 21. ударне дивизије скратио фронт и посео нове положаје: 5. бригада одсек на линији Берда — Шиљак, косе код засеока Крагујевчића; 6. бригада северозападне падине Лепе горе до села Миленковића; 4. бригада посела је одсек Локвеник, косе јужно од Жарева. Ово повлачење се морало извршити и због тога што је 2. јуришни корпус избио из Бруса преко Блаца ка селу Барбатовац, где се налазио део четничких снага које су угрожавале одступни правац 21. ударне дивизије на југ. Одвајање од непријатеља и поседовање новог положаја извршено је у потпуном реду. На обезбеђењу одступног правца Пожар — долина реке Топлице који су угрожавале снаге 2. јуришног корпуса са простора села Барбатовац (где су заноћиле 5. јула увече) ангажована је 18. бригада 25. српске дивизије, која је још 25. јуна избила на Пожар у села Магово и Мерђез и служила 21. дивизији као општа резерва.

Непријатељ је 6. јула, с несмањеном жестином, предузео напад на нове положаје 21. ударне дивизије, нарочито на истакнути одсек 4. српске бригаде, али је ова ипак успела да промени свој истакнути положај у висини Хумке.

Шестог јула је четничка врховна команда обавестила команданта 2. косовског корпуса да су Рачићеве снаге избиле на. линију Плочник — Вртешка и да су се главне снаге 21. дивизије повукле на Лепу гору и наредила му да изврши напад на бок и позадину свих наших снага. Она

је осталим снагама наредила да продуже нападе одређеним правцима. У току ноћи између 6. и 7. јула непријатељ је увео нова појачања из састава 3. јуришног корпуса, који је пристизао на тај простор. Ипак су јединице 21. ударне дивизије успеле да задрже кључне положаје. У раним јутарњим часовима борбе су се појачале. Око 9 часова је 2. косовски корпус, како му је и било наређено, испољио намеру да продре правцем Плавчево брдо — село Пачарађа, ка Црној чуки. Продором ових четничких снага били су јако угрожени леви бок и позадина 21. ударне дивизије, а евентуалним нападом 122. пука бугарске дивизије од Куршумлије и 2. јуришног корпуса са простора Доњег и Горњег Плочника, села Барбатовац — Куршумлија, могло је бити доведено у питање и њено извлачење ка југу.

Учешће бугарске 27. пешадијске дивизије у овој четничкој операцији, која је извођена под немачком командом а која је названа „Трумф", најбоље се види из следеће наредбе штаба I бугарског окупационог корпуса:

„Штаб I буг. окупационог корпуса
Бр. 1-494
2. јула 1944. год.
Положај

Лично и поверљиво

Команданту 27. пешадијске дивизије
Положај

У вези са наређењем бр. 74 од 22. јуна т. г. војне немачке управе за Југоисток предстоји да се изврши акција „Трумф" у рејону планине Јастребац. Иста ће бити руковођена непосредно од немачке војне управе за Југоисток.

Циљ ове акције је разбијање и уништавање комунистичких група и јатачке мреже која се налази у рејону планине Јастребац — Крушевац.

Акција ће се повести са јединицама учвршћеним у гарнизонима:...

Линија Крушевац — Блаце заузима се са око 3 000 четничких припадника под командом мајора Вајела.

— Са североистока преко реке Мораве наступиће пук са пет батаљона СДК под командом немачког мајора Дизнера. Таталовић имаће задатак да рашчисти рејон на Јастрепцу — североисточни слив. Од исте јединице остаће два батаљона у рејону Калник као резерве.

— Са истока преко реке Мораве наступиће ка селу Кулини један полицијски батаљон.

— 27. пешадијска дивизија према датом положају долином реке Топлице наступиће према северу и прочистиће јужни слив планине Јастребац све до врхова Сливова, како би се организовала јака блокада и не би се дозволио прелазак никаквих партизанских група ка југу.

— По доласку делова дивизије у долину реке Топлице има се дати три дана одмора.

— 7 ов. м. т. г. почиње акција „Трумф" са 7 батаљона, 2 коњичка ескадрона и једном ловном ротом, а наиме 122. пешадијски пук са I, II и III пешадијским батаљоном, 69. пешадијски пук са I, II и III пешадијским батаљоном. Резерва: II пешадијски батаљон 123. пука, два коњичка ескадрона и једна ловна рота која ће се груписати на овом положају како је приложено на карти.

— Биће натоварено батеријско оружје од 75 мм и припремљено за прелазак у рејону Крушевац а на располагање Дизнеру.

— Остала артилерија има се искористити на следећи начин: од две бофордне батерије да се формирају двооружане бофорсне, које ће се придати сваком пешадијском батаљону.

— Трећа бофордна батерија са четири тешка артилеријска топа да остане у рејону Лесковац — Лебане.

— Друге товарне и самоходне батерије имају се искористити по решењу и наређењу команданта дивизије, а наиме, сваки батаљон имаће по једну батерију.

— 65 пешадијски пук има да се искористи са задатком у гарнизону као и до сада.

— За дан и тренутак да се заузму напред наведени положаји биће достављено накнадно наређење.

— Да би се могао постићи изненадни напад за напред наведене планове дивизије, јединице имају да се групишу у овом временском периоду на одмор на следећи начин:

— 69 пешадијски пук у рејону села Житорађе и околних села, с тим што ће раширити гласове да се припремају за повратак у гарнизоне.

— 122. пешадијски пук са два батаљона има да заузме положај Прокупље — Белољин, с тим што ће разгласити да се враћа у свој гарнизон.

— Трећи батаљон 123. пешадијског пука има да остане извесно време у Брестовцу, одакле има да се пребаци у последњем часу и уђе у састав 122. пешадијског пука.

— Други батаљон 63. пешадијског пука има да остане у рејону града Ниша, а у часу акције да се пребаци на одређено место а према указаној потреби 27. пешадијске дивизије.

Остали делови имају се груписати у времену одмора а по наређењу команданта дивизије под условом чувања тајне.

Мора се имати у виду да у овим рејонима где се врши одмор јединице могу бити нападнуте. Ради овога мора да се организује обезбеђење као и да се развије делатност обавештајне службе ради предузимања мера и целокупне бојне готовости.

Прилог: 1 карта

Наређује

Иванов, с.р.
Начелник штаба — пуковник".

Услед овакве ситуације, штаб 21. ударне дивизије наредио је 7. јула извлачење из борбе на десну обалу реке Топлице.

После повлачења 21. ударне дивизије са леве обале Топлице, 4. ГЈК је 7. јула увече избила на линију села Дубрава, села Гргуре, а иза ње и 2. косовски корпус на линију села Космаче — Коњува. Тако се напад око 12 000 четника завршио потискивањем 21. ударне дивизије и запоседањем слободне територије коју је она држала, али не и њеним уништењем, са чиме је четничка Врховна команда сигурно рачунала. На тај начин је 21. ударна дивизија и осетно омела непријатељски план операције у Црној Гори и Санџаку.

У међувремену, током јуна и у првој половини јула 1944. године, 22. дивизија је водила сталне борбе са непријатељем у долини Јужне Мораве.

Одмах по предаји бугарског гарнизона из Лебана, и формирању од тога људства бугарске партизанске бригаде „Георги Димитров", све околне бугарске јединице добиле су задатак да те бугарске војнике или поврате или униште због опасног дејства њиховог примера на бугарску војску. Кад су у првој половини јуна јаке бугарске снаге извршиле концентричан напад на подручје планине Радан, 22. дивизија, у циљу да непријатељу нанесе контраудар, врши, ноћу између 14. и 15. јуна, напад на сам Лесковац: 10. бригада нападала је Вучје, фабрику и хидроцентралу; 12.

бригада нападала је железничку станицу; 13. бригада термоцентралу у самом граду; а бугарска бригада „Георги Димитров" немачку чету тенкова код старе цркве у граду.

Дванаеста бригада је у потпуности извршила свој задатак, порушила станицу и убила десетак немачких и бугарских војника. Такође је извршила задатак и 13. бригада. 10. бригада је само делимично извршила задатак, порушила је централу, али не и фабрику. Ни бугарска бригада, која је истина продрла у град, није извршила задатак, јер је закаснила.

Ноћу између 18. и 19. јуна 22. дивизија напада на Грделицу и то на тај начин што је 12. бригада нападала железничку станицу, фабрику штофа и друмски мост на Морави, а бугарска бригада „Георги Димитров" нападала је железнички мост на Морави и касарну у којој се налазила бугарска војска за обезбеђење пруге. Међутим, ови задаци су се показали преобилни, те је у ствари уништена само железничка станица и том приликом погинуло је десет немачких војника.

Непријатељ, бугарска војска, по повратку са Радана и Јабланице, оријентише се према 22. дивизији не само због њених напада на Лесковац и Грделицу већ и због тога што је открио да је бугарска бригада у њеном саставу, а баш њу је хтео по сваку цену да уништи. Тако 22. дивизија у периоду од 20. до 28. јуна води тешке одбрамбене борбе.

Непријатељ који је предузео напад нападао је са следећим јединицама: 122. и 123. пешадијским пуком, коњичким ескадроном, полицијским немачким батаљоном ојачаним артилеријом дивизије. План напада непријатеља био је изражен у дејствима да обухватом из Поречја и Сијаринске Бање XXII дивизију одбаци на границу у троуглу Округлица — Липовица — Вељa глава, разбије је и пребаци преко границе. Јединице 22. дивизије заузеле су следеће положаје: 12. бригада затварала је правац Мирошевац — Барје — Округлица, организујући одбрану на линији Горина, Мирошевац, Вина. 10. бригада затварала је правац Лебане — Округлица, организујући одбрану на положајима села Игришта, Клајића, Белог Камена. 13. бригада посела је положаје за одбрану Буковички вис — Ђелекаре, затварајући правац Бувце — Липовица — Тупалски вис — Радевачка чесма — Вељa глава. Трећа бугарска бригада „Георги Димитров", као резервна дивизија, налазила се у рејону Гагинци.

У тешким данонoћним борбама, уз обилну помоћ авијације, артилерије и минобацача, бугарска војска је полако и систематски одбацивала јединице 22. дивизије на стару шиптарску границу ка линији Вељa глава — Свирце. У

тим борбама 13. бригада и бугарска бригада држале су лево крило дивизије, положаје Тупалски вис, 10. и 12. бригада биле су на десном крилу са штабом дивизије. Ту је била и централна војна болница са особљем и око 110 рањеника. Са болницом се кретао и обезбеђивао ју је Омладински батаљон 8. бригаде са око 240 бораца. 27. јуна увече 13. бригада и бугарска бригада пребациле су се преко Јабланице и тако изашле из бугарског окружења. 10. и 12 бригада, са штабом дивизије, такође су се пребациле у село Туларе, ван бугарског окружења, камо су стигле 28. јуна ујутру. Међутим, болница са заштитним батаљоном, 28. УЈУТРУ) немајући другог излаза, загазила је у шиптарску територију са циљем да се пребаци у рејон Врања. Од целе те партизанске јединице, која је, заједно са особљем и рањеницима, бројала око 500 партизана, у близину Врања стигло је живо после неколико дана око стотину бораца. Заробљено је и предато Немцима око 120 бораца од којих се после рата само мали број вратио живих. Све остало је изгинуло, као и сви рањеници, лекари и друго особље болнице. Болница је припадала команди лесковачког подручја и била је централна болница за све јединице на југу Србије. Ово је, несумњиво, најтежи пораз који су партизанске снаге доживеле на овом терену.

Непријатељска, бугарска, јунска офанзива вођена је у исто време против јединица 24. дивизије, које су се тада углавном налазиле на подручју Јабланице. Распоред и јачина непријатељских снага усмерених на 24. дивизију био је следећи: правцем Лесковац — Лебане — Медвеђа и даље од Медвеђе ка Тупалском вису и Мајдан планини око један пук Бугара; правцем Лесковац — Бојник — Радан планина и од Коњарника преко Момчилова такође ка Радану око један пук Бугара; правцем Бели Камен — планина Радан белогардејски одред у јачини од 1 000 — 2 000 војника; правцем Куршумлија — Соколов вис један јачи одред Бугара до 1 000 војника.

У току ове јунске офанзиве непријатељ је успео да потисне снаге 24. дивизије на линију Товрљане — Радан планина — Доњи Реткоцер. Продором од Лесковца ка Медвеђи, Тупалском вису и Радевцима, као и од Куршумлије ка Соколовом вису, непријатељ је успео да изолује 24. и 22. дивизију, а његове колоне које су наступале из долине Топлице такође су пресекле везу између 25. и 21. дивизије. Том приликом непријатељ је успео и да одсече и окружи 11. бригаду од осталих снага 24. дивизије на планини Радан, истовремено набацујући XV и XVIII бригаду на Реткоцер, а XVII на простору Кртока и Мердара. Штаб 24. дивизије благовремено је донео одлуку да се окружене снаге што пре пробију у Горњу Косаницу правцем Радан

БОРБА кол с. вели поток

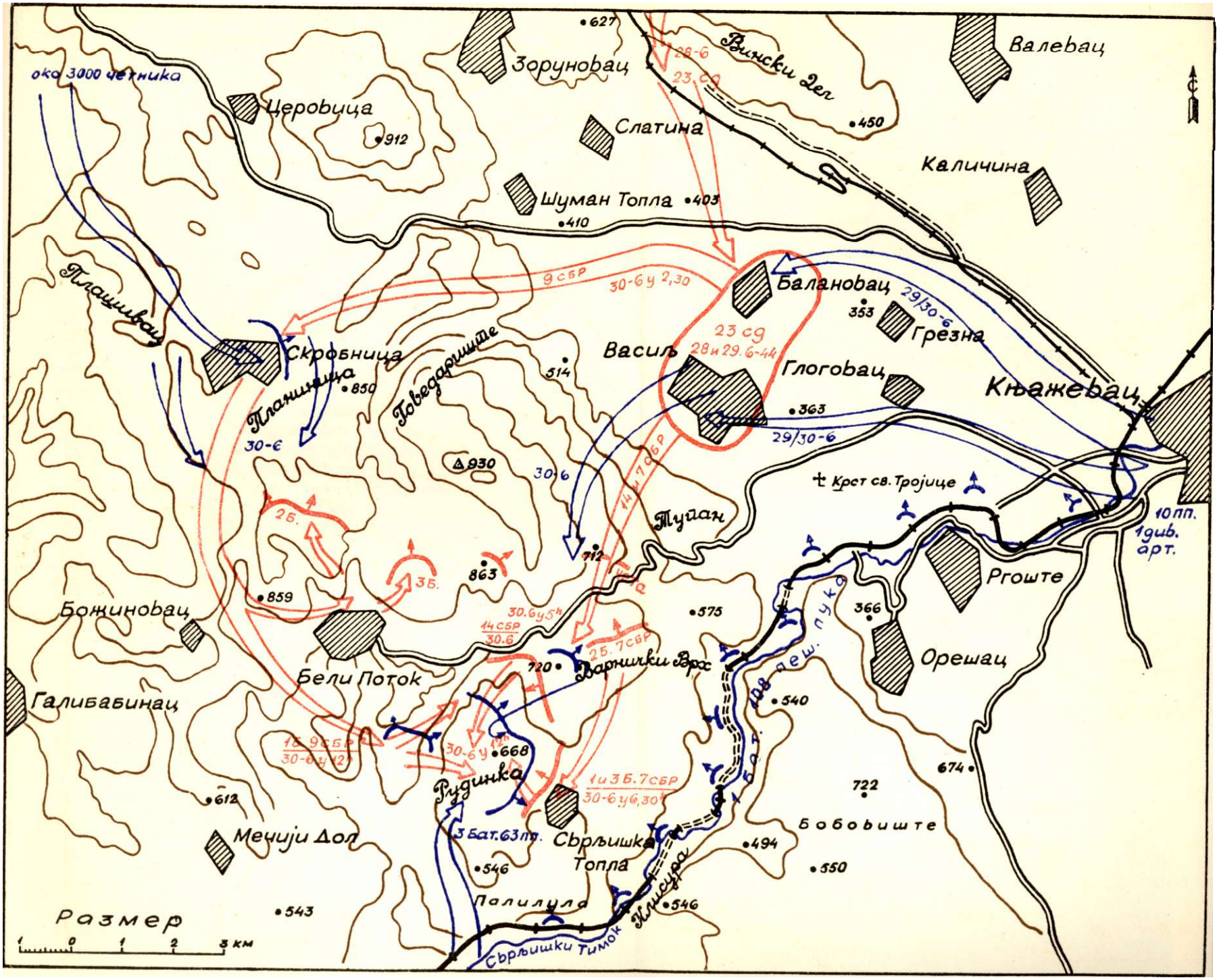

— Гајтан — Добри Дол, у циљу извлачења из непријатељског окружења, спајања са XVII бригадом у Косаници и преласка у општи напад на непријатеља дејствујући у залеђе његовог обруча у рејону Гајтан — Радан. У том смислу издата су и потребна наређења јединицама и то:

13. и **15.** бригада да активним дејством на линији Доњи Реткоцер — Секирача олакшају ситуацију **11.** бригаде и осталих снага (лесковачко подручје и болница) у обручу на Радану; **17.** бригада да активно дејствује из Косанице у правцу планине Радан, а **11.** бригада и остале јединице у окружењу да се ноћу пробију преко Гајтана ка Добром Долу и Косаници.

Предвиђени маневар изведен је у току једне ноћи и већ сутрадан окружене снаге нашле су се ван непријатељског обруча на просторији Свињиште, Добри Дол, Трпеза. На тај начин сутрадан и следећих дана непријатељ је ударао на Радан и Мајдан планину у празно, а наше јединице добиле су предах, средиле се у Кос^-**ници и** након одмора од три дана **15.** и **17.** бригада са штабом дивизије и јединицама команде подручја пребациле су се у непријатељску позадину на просторији; Товрљане, Арбанашка, Статовац, заузимајући погодне положаје за напад на планину Радан. **15.** и **13.** бригада вршиле су припреме за напад из Горње Јабланице у правцу Леце и Газдари. После овога 24. дивизија је прешла у противнапад. У овим борбама, на сектору 24. дивизије, непријатељ је имао само погинулих ока **150** војника, а заплењена је већа количина оружја и муниције. 24. дивизија је имала 20 погинулих и **35** рањених.

Ноћу између **10.** и **11.** јула **1944.** на импровизовани аеродром код Косанчића, у Пустој реци, стигао је део Главног штаба за Србију са генералом Кочом Поповићем, на челу, који је отада командант Главног штаба.

По наредби Главног штаба од **10.** јуна **23.** дивизија имала је правац дејства источну Србију, где су се налазиле **22.** и **25.** бугарска дивизија и око **12 000** четника. Задатак је био да се разбију и ове непријатељске снаге и ослободи територија, тако да се и тамо омогући формирање партизанских јединица. Дивизија је **20.** јуна увече прешла Јужну Мораву код села Љубе.

Још исте ноћи између **20.** и **21.** јуна дивизија је напала четнички Крајински корпус, чији је штаб био у Сокобањи и разбила га тако да су се четници у нереду повукли изгубивпш **40** мртвих и **50** рањених. Четнички Крајински корпус повукао се на Буковик, где су му дошли у помоћ још Делиградски и Књажевачки корпус — укупно око **3 000** људи. Ту их је **23.** дивизија напала **22.** јуна и опет потпуно разбила. Партизанске снаге су се тако

нашле пред самом Сокобањом, што је изазвало панику код окупатора и недићеваца.

Четничка врховна команда издаје тада заповести да се све четничке снаге у источној Србији концентришу и нападну 23. дивизију. На дан 28. јуна 23. дивизи1'а је разбила око 2 000 четника и недићеваца код села Вине, заузела рудник Добра Срећа и потпуно га уништила.

Непријатељске снаге у источној Србши биле су следеће: 22. бугарска дивизија налазила се у Нишу, њен 102. пешадијски пук у Зајечару, 66. пешадијски пук у Белој Паланци и извесни делови у Књажевцу; 25. бугарска дивизија у Пожаревцу; Немаца је било у Нишу, Зајечару и Бору преко 7 000; четника је било око 12 000, и то концентрисаних у рејонима Параћин, Ражањ, Сокобања и Бољевац.

Све ове снаге су се сада оријентисале за напад на 23. дивизију, која је већ тзетила не само да опет створи слободну територију у источној Србији већ да, иза леђа бугарског окупационог корпуса, овоме потпуно прекине везу са Бугарском.

Бугарске окупационе снаге из Зајечара и Књажевца (102. пешадијски пук 01'ачан са два дивизиона артилерије), наступајући ка селу Васиљу, уместо да опколе 23. дивизију, извршиле су „удар у ветар", а даље ка Белом Потоку наступале су врло обазриво, тако да их је успешно задржавала заштитница дивизије у јачини од једне чете. Док је главнина бугарских снага тако неодлучно наступала, тединице 23. дивизије водиле су 30. јуна жестоку борбу са 3. батаљоном 63. бугарског пешадијског пука на положају Рудника код села Бели Поток, а код села Скробнипе са Књажевачким и Крајинским корпусом у јачини од 3 000 четника. Јединице су у 6,30 часова одлучно прешле у напад. У духу заповести издате од стране штаба дивизите, 14. бригада је обухватно напала у правцу непријатељског левог крила, а 7. бригада преко Сврљишке Тополе такође је обухватно нападала његово десно крило, један батаљон 7. бригаде одређен је у дивизијску резерву с тим да чета која је била у заштитници поседне коту 712 и штити залеђе распореда дивизије. Борба за освајање положаја Рудника трајала је дуго, јер је овај положај био топографски и тактички врло јак и солидно утврђен. Гранате непријатељске артилерије, која је дејствовала са положаја из залеђа наше дивизије, падале су у борбени распоред јединица. Бугарска авијација надлетала је и дејствовала на наше снаге. Поред свих тих околности напад тединица 23. српске дивизије развијао се врло успешно. У теку најжешће борбе за освајање положаја Рудника стигао је извештај од штаба 9. бригаде да је разбио два чет-

ничка корпуса код села Скробнице и да је поступљено по наређењу штаба дивизије, тј. да је 1. батаљон са минобацачком четом упућен ка Руднику са задатком да нападне непријатеља са југозападне стране из позадине, а остатак бригаде (2. и 3. батаљон) задржан је на положајима северно од Белог Потока у циљу заштите десног бока дивизије.

Око 12 часова осетило се дејство 1. батаљона 9. бригаде у правцу залеђа бугарских снага. Наше јединице прешле су у општи јуриш. Јуриш је успео, непријатељски положај освојен, а бугарски батаљон потпуно разбијен и потучен. Резултати борбе: убијено је 205 бугарских војника, међу њима командант 3. батаљона 63. пешадијског пука и још 7 официра, а заробљено је 218 војника (од којих 11 официра). У ствари, потпуно је разбијен, заробљен и уништен 3. батаљон 63. пешадијског пука и отада тај батаљон више није ни постојао. Четничке снаге разбијене су код села Скробнице; том приликом је убијен 351 и заробљено 18 четника, 4 минобацача, 14 „шараца" и другог разног материјала. Наши губици били су 12 мртвих и 20 рањених.

После ове борбе 23. дивизија је добила назив ударна дивизија.

Непријатељ у склопу опште (и последње) офанзиве на партизанске јединице у Србији, покушава да припреми и одлучан ударац 23. дивизији. Четничка врховна команда смењује четничко руководство и команду преузима сам њихов командант Србије генерал Трифуновић. Он 17. јуна издаје подручним командантима следеће наређење:

> „Наређујем најхитнији концентрични покрет по следећем реду уништења партизана: Гогићева група корпуса правцем села Метка, Ражањ, Алексинац. Тимочки корпус правцем Буковик, село Црни Као, Алексинац. Млавски корпус правцем Буковик, село Мозгово, Алексинац. Крајински корпус правцем село Јошаница, Буковик, село Суботинац, Алексинац. Књажевачки корпус правцем Сокобања, Алексинац, део Нишавског корпуса правцем село Каменица до села Кравља. Најтешња веза са суседима. Три пута дневно ме извештавати о ситуацији. Достављено: Весићу, Пилетићу, Оцоколићу, Љуби Патку, Божи. Весић да достави Нишавском и Чегарском корпусу. Трифуновић".

Продор 23. дивизије у источну Србију, њена појава у ширем подручју Сокобање, између Књажевца, Бољевца, Алексинца и Ниша и њена дејства против непријатељских снага и на осетљиве објекте и комуникације у источној Србији у јуну и првој половини јула тешко су

погодили и окупатора и квислинге. Непријатељско командовање било је забринуто и због чињенице да су у ово време пристизали све чешћи савезнички ваздушни транспорти са оружјем, муницијом и осталим потребама. Све је ово утицало на одлуку Немаца да, једновремено са офанзивом против **21.** ударне, **24.** и **25.** дивизије у Топлици и Јабланици, предузму напад и против **23.** дивизије. Ради постизања тога циља они су, упоредо са прикупљањем свих четничких снага, концентрисали у рејон Бољевца, Књажевца и у долини реке Јужне Мораве и делове **22.** бугарске дивизије, немачке полицијске снаге, које су обезбеђивале важне руднике у источној Србији и квислиншке формације са те територије.

У даљем разбијању тих непријатељских снага које маневришу свуда наоколо, **23.** дивизија је, у великој бици на Буковику, задала најјачи и може се рећи последњи ударац четницима у источној Србији. На Буковику су већ биле концентрисане четничке снаге: великоморавска група корпуса (Иванковачки, Варварински и Ресавски корпус) на планини Рожњу, ради напада ка Алексинцу, а Делиградски, Млавски и Крајински корпус, (око 6 000 људи) на планини Буковику, ради напада на правцу Буковик — Алексинац. Истовремено Књажевачки корпус имао те из Сокобање да наступа ка Алексинцу, док су делови Нишавског корпуса од села Мирановац и Чегарског корпуса од села Каменица имали да наступату: први ка селу Давидовац, а други ка селу Кравље. Тимочки корпус био је у покрету од Тумбе.

Четници су још од раније организовали на Буковику врло јак положај, који је имао да им, у случа]у продора снага НОВ у источну Србију, послужи као солидан ослонац за операције у заједници са бугарско-немачким снагама. Главни положај на планини Буковику протезао се од Говеђег врха преко Свињског дола и Драгог дола на Козаре, са претпољем на југоисточним косама, а резепвни положај на самом гребену планине линијом Велики врх — Букова пољана. На положашма су били изграђени стрељачки заклони пунога профила, бункери од земље, камена и дрвета за аутоматска оружја и послугу, а позади резервног положаја још и земунице за резерве.

Иако су непријатељске снаге на планини Буковику биле јаке (око 6 000 четника), штаб 23. дивизије је одлучио да изврши напад на њих и да их још једанпут разбије. Јединице 7. бригаде упућене су десно, јужним огранцима планине Рожња, са тежиштем на Букову пољану, а јединице **14.** бригаде лево, преко Бељавине. Напад на непријатељски предстражарски положај извршен је једновременим налетом јединица 7. и 14. бригаде, тако да су не-

пријатељске снаге биле, после краће борбе, одбачене са предстражарског положаја. Да би се у нападу на непријатељски главни положај избегли велики губици, до којих би довео фронтални напад, извршено је померање јединица и тежиште напада управљено на непријатељско лево крило, правцем Врбовац — Говеђи врх — Велики врх. У току напада на непријатељски главни положај развиле су се огорчене борбе, које су трајале цео дан, јер је непријатељ пружао жилав отпор, вршећи често противнападе, те је у више махова долазило до борби прса у прса. Тек нешто после 18 часова, десно крило 14. бригаде успело је да избије на Говеђи врх и да заузме доминантне висове, обухватајући непријатељско лево крило и бок са североистока. Поколебан упорношћу јединица 23. дивизије, непријатељ је почео да напушта поједине делове главног положаја, те се борба успешно пренела на цео главни положај. Искористивши колебање непријатеља и његово делимично одступање са главног положаја, јединице 7. и 14. бригаде извршиле су општи јуриш тако снажно, да су заједно са одступајућим непријатељем, за његовим леђима, упали у резервни положај. Гоњен мањим деловима 23. дивизије, непријатељ се дао у бекство ка Ражњу и Морави.

Његови губици на Буковику у околним брдима били су: око 600 мртвих. Међу њима нашао је смрт и пуковник Терзић, командант групе корпуса и још 8 официра. Заплењено је : 5 минобацача, 4 противавионска митраљеза, 6 митраљеза, 20 пушкомитраљеза, око 300 пушака, 200 кг масти, 100 кг кафе, 500 кг шећера, 50 кг цигарета. Двадесет трећа дивизија имала је осетне губитке: 43 мртва и 63 рањена.

После те велике битке 23. дивизија продире дубље у источну Србију у долину Тимока и наставља са низом још већих и још победоноснијих борби. О поразу и паници које је она унела у редове непријатеља најбоље говоре њихови подаци. Тако командант нишке групе корпуса, који за неуспех четника окривљује команданте корпуса, између осталог каже: „Зашто је било случајева да се од три пута слабије групе партизана порази не само један наш корпус, који је укупно био јачи пет до десет пута". И пита се: „Зашто да партизани, које воде недовршени ђаци ... буду бољи борци и да знају боље поступати у борби од наших бораца, када код нас има много више и много бољих стручњака за борбу. Ово је грех који се не може опростити... Зато што су имали неколико бацача, унета је таква паника код наших војника, да су се целе бригаде распале као мехури после неколико избачених бомби".

Дивизија је 11. августа ослободила Бољевац, 14. августа ослободила је Сокобању, а 6. септембра у великој борби

ослободила је и сам град Зајечар. Њеним успесима свакако је допринело и расуло код непријатеља изазвано напредовањем Црвене армије преко Румуније, љуљање и убрзо слом фашистичке Бугарске.

Међутим, о свим тим борбама у долини Тимока биће речи у историји ослободилачког рата на истоку Србије. Овде се од тога говорило само о борбама у рејону Ниша, Алексинца, Сврљига, дакле на подручју нишког округа, о чијој се борби и историји у овој књизи и ранијих година говорило.

У међувремену 22. дивизија дејствовала је одвојено на десној обали Јужне Мораве. За ове операције из њеног састава изузета је 13. бригада, а привремено јој је придодата 11. бригада из састава 24. дивизије. Задатак Дивизије је био да на десној обали Мораве нападне и потпуно уништи четничке делове ЈМГК, који су се после разбијања на Округлици тамо пребацили. Дивизија је пошла у напад ноћу између 9. и 10. јула. На десној обали Мораве и рејону Заплања било је тада око 1 200 четника и недићеваца.

Главна борба вођена је код села Ступнице 11. јуна, у њој је заробљено 169 четника, од којих је 40 одмах ступило у партизане, а остали су пуштени кућама. Главни штаб, оцењујући да је дивизија у потпуности извршила свој задатак — очистила терен бабичког рејона и Заплања од четника, наредио је, 13. јула, Дивизији да се врати у Поречје, на полазне положаје, а на том терену оставља 12. бригаду. Према четничким подацима штаб 110 био је потпуно разбијен, војници, деморалисани, разбежали су се кућама. По извештају штаба Дивизије губици непријатеља износили су: 166 мртвих и 169 заробљених, а губици Дивизије: 9 мртвих, 14 рањених и 65 несталих. По одобрењу Главног штаба, 22. дивизија је ноћу између 22. и 23. јула прешла српско-бугарску демаркациону линију, а ноћу између 24. и 25. јула стигла у село Лепчинце, у рејону Врање, на десној обали Јужне Мораве.

На северу, после повлачења партизанских снага на десну обалу Топлице, непријатељ, четници, завладао је целом територијом између Топлице и Западне Мораве. Но јасно је било да се на томе неће стати. 4. ГЈК четничка имала је, изгледа, намеру да не иде даље од Топлице већ само да уништи партизане и сва њихова упоришта, симпатизере и организације северно од Топлице. Међутим, Немци, у недостатку својих снага, наређују и тој групи корпуса, који су били у ствари најбоља војска четничке Врховне команде, да учествује у даљем извођењу њиховог плана „Халали".

Не располаже се планом војноуправног команданта Југоистока за извођење операције „Халали", али се из гру-

писања непријатељских снага, наређења појединих команди за ангажовање потчињених јединица и тока борбених деЈСтава може закључити да Је планом Немаца било предви^ено: двоструким обухватним маневром из ширег реЈОна КуршумлиЈе, долином Косаничке реке ка МаЈдан планини и од Лесковца са планине Кукавице ка Голаку затворити клешта око дивизиЈе топличко-Јабланичке групе, а потом концентричним наступањем из долине Косаничке Реке, реке Топлице, Јужне Мораве и са планине Кукавице принудити наше снаге да приме одсудне борбе у Јаоланици или их набацити на тзв. српско-албанску границу и паралисати њихову активност, у току борбених деЈстава и касније извршити „прочешљавање" те територИЈе и уништити сараднике и помагаче НОП.

За извршење овог плана, а пошто су немачке, бугарске и четничко-љотићевске снаге овладале територијом северно од реке Топлице, војноуправни командант Југоистока је овако груписао своје снаге:

— 4. ГЈК (1, 2, 3. и 5. јуришни корпус), 2. косовски корпус, РТГК (Топлички, Расински и Јастребачки корпус), један батаљон Бугара — на простору КуршумлиЈске Бање, Куршумлије, села Плочник, са задатком да обухватним маневром из Куршумлије ка Соколовом вису, онемогуће повлачење наших снага ка Копаонику или српско-алоанској граници.

Учешће бугарске 27. дивизије у овој операцији види се из ове наредбе:

„Штаб 27-пеш. дивизије
Бр. 1—86 — 4192
18 јул 1944 год.
14 часова — минута
Положај

Лично поверљиво оперативно

Наредба

За акцију „Халали"
Карта 1:101.000

1. Противник се налази јужно од реке Топлице са већим јединицама које су се повукле и стациониране СУ У рејону планине Видојевице, села Горња Коњуша — села Грабовница — села Широке Њиве — Ргањске планине (детаљи из обавештајног извештаја бр. IV—1182 т. г.).

2. Наше јединице под командом главнокомандујућег за Југоисток предузеће мере за уништавање бандита у рејону Пусте реке.

Западно од дивизије на фронту Куршумлија — Подујево дејствоваће четници Драже Михаиловића под командом мајора Вејела.

Са југа и југоистока дејствоваће одред пуковника Дизнера.

3. Дивизији је наређено да дејство са десне стране отпочне 19. јула т. г. са југа од реке Топлице (линија село Туларе — село Доња Коњуша — град Прокупље — село Житни Поток) до десне границе села Туларе — град Куршумлија (искључујући долину реке Топлице) и заузети линију — положај Соколов крш (кота 650) — Маричино брдо (кота 604) — кота 721 — кота 724 — кота 751 — кота 417 — Великоврач (кота 834). — Јованова глава — кота 880 — кота 710 — кота 593 — кота 711 — кота 457 — кота 392 — кота 372.

Територија између те линије и реке Топлице да се у основи очисти.

4. Наређујем — дивизији сутра 19. јула 1944. године у 0,5 час. да наступи и да поседне наведену линију до 16 часова, на којој да се утврди са циљем:

а) да затвори правце са југа према северу и обратно и да не дозволи покрете бандита у оба правца.

б) из изнетог да очисти рејон између реке Топлице и наређене линије за запоседање.

Тежиште и јачину ставити на сектору села Доња Коњуша — село Грабовац — село Дединац.

Команда дејства: са запада долином реке Топлице (искључено), а са истока село Житорађе — кота 288 — кота 352 — камен кота 372 све укључено.

5. 122. пешадијски пук — потпуковник Лазарев (три батаљона) да наступи са командом са границе са запада — десна граница дивизије и са истока село Шишмановац (укључено) — кога 705 (укључено), достигне наређену линију и утврди батаљонска места у рејонима: — Соколов крш (кота 650) — кота 530 — Маричко брдо кота 604.

село Житни Поток — кота 636 и село Дединац;

кота 721 — кота 706 — висови северно од натписа Дединац.

Да води рачуна у правцу села Космаче, где треба да има већих резерви.

Од Куршумлије у правцу коте 650 пук ће у садејству са артилеријом отворити ватру при потреби.

Командно место пука је кота 636.

Повезивање са четницима Драже Михаиловића, са мајором Вејелом на раскрсници пута 3 км јужно од коте 630.

6. 69. пешадијски пук — пуковник Калајџијев (два батаљона) да ступи у акцију са границе од запада — лева граница 122. пешадијског пука, са истока — село Ћуковац (укључено) — кота 648 (укључено) — кота 727 (искључено) — село Јабучево (искључено) — кота 803 (укључено), доспети на наређену линију и одредити батаљонима где ће се утврдити у рејону;

— Топов Лаз — кота 751 — кота 417 висови северно од села Пестиша.

— Обратити пажњу на висину од 2 км. источно од Веливрача (кота 834), кота 803.

— Да води строго рачуна у правцу долине реке Арбанашке.

— Командно место пука Веливрач (кота 834).

Повезивање са 123. пешадијским пуком на кривини пута 1 км. источно од коте 705.

7. 2/4 руски добровољачки батаљон, кад остави најмањи број људи на упорном месту Бели Камен, да заузме наређену линију сектора и одреди батаљону упорна места у рејону Јованове главе — кота 830 — кота 710 — кота 593.

Командно место на коти 880.

Повезивање са 69. пешадијским пуком на коти 803.

9. Одред мајора Малачкијева (1) 69. пешадијски батаљон са два ескадрона да наступи у акцији од границе: са запада кота — 422 (4-км) (укључено), кота 423 (укључено), кота 822 (искључено), кота 593 (искључено) и са истока поћи ка граници дивизије, заузети наређену линију, где ће 69. пешад. батаљон утврдити упоришта у рејону Огоревина — кота 578, кота 637, кота 711 и са ескадроном у рејону кота 437 —• Камен-кота 372 и кота 481.

Командно место на коти 637.

Повезивање са 2/4 РДД на коти 593, а са одредом пуковника Дизнера на коти 347.

9. „Ловна рота" да наступи после 122. пешадијског пука и да се утврди на Голом брду, кота 730, где ће остати као резерва дивизије.

Командно место Голо брдо.

10. за затварање појединих праваца, тамо где је обавезно да се постављају одвојене чете или водови.

Да се води строго рачуна о долинама, где ће се постављати тајна стражарска места.

11. КМ и ЦДСВ — град Прокупље.

КДВ у 18 часова дана 18. VII.

— За 122. пешадијски пук — село Доња Коњуша

— за 69. пешадијски пук — село Губетин

— за 2/4 РДД — Бели Камен

— за одред мајора Малакчијева — село Речица,
— за „ловну роту" станица Белољин.

КДСВ од 16 часова дана 19. јула после добијеног наређења за сектор при КМ на одељења.

Средства:

— Телефони (без „ловне роте") радио-станице и мотобициклисти.

Сигнали:

— Бела ракета — ту смо.
— Зелена ракета — ми нападамо.
— Црвена ракета — непријатељ напада.
— Распознавање са четницима Драже Михаиловића по датој таблици за акцију „Трумф".

12. Снабдевање: према указаном интендантском наређењу бр. III — 87 од т. г.

Козаров, с. р.
Генерал-мајор".

Немачки 5. полицијски пук за осигурање комуникације и 2. батаљон 12. тенковског пука за нарочиту употребу, из ширег рејона Лесковца, заједно са 2. батаљоном 1. немачког добровољачког полицијског пука (који се тамо стално налазио) и јужном групом СДК, предузимају операције ка Голаку, док је 1. батаљон немачког пука пребачен из Ниша на просторију Житни Поток — Коњарник.

ЈМГК требало је да са планине Кукавице предузме напад ка Округлици и онемогући повлачење наших снага преко планине Кукавице ка долини Јужне Мораве.

Тако су Немци у недостатку својих снага ангажовали јаке четничке и бугарске снаге, а они су учествовали са свега 3 000 — 4 000 војника и 30 тенкова. Сем тога, за затварање српско-бугарске демаркационе линије на планини Кукавици и у долини Јужне Мораве они су ангажовали бугарске граничне делове, део снага 29. бугарске дивизије из горњег тока Јужне Мораве и мање делове бугарске 22. дивизије из Ниша, а за затварање српско-албанске демаркационе линије — шиптарске формације.

Приближна јачина ових непријатељских снага које су предвиђене да посредно или непосредно учествују у операцији износила је око 40 000 људи. Треба, међутим, истаћи да је Дража Михаиловић против НОВЈ у Србији, у овом периоду, ангажовао готово све своје снаге са те територије, тежећи да уз помоћ Немаца и Бугара поправи ситуацију у своју корист. Он је мислио да после рашчишћавања ситуације у Топлици и Јабланици предузме операције у Црној Гори и Санџаку, а потом у Босни, који

би му послужили као база за даље операције у тренутку кад му западни савезници десантним операцијама на јадранској обали пруже ефикасну помоћ. Сматрао је да прво треба предузети операције у Црној Гори и Санџаку, али је услед рђавог развоја ситуације на планини Копаонику и Топлици и Јабланици тај план морао да измени и да прво предузме операције у Топлици и Јабланици. 20. јула он је наредио команданту источне Босне да са потчињеним снагама спречи продор дивизија НОВЈ из Црне Горе преко Лима у Србију, упозоравајући га да је извршење тога задатка од првостепене важности, јер би продор НОВЈ у правцу планине Копаоника омео започете операције у јужној Србији. Дража Михаиловић је обећао Остојићу да ће после завршених операција у Топлици и Јабланици јаке снаге предузети операције у Санџаку и Црној Гори, како би се што пре разбиле и потукле снаге НОВЈ, јер то препоручује избегличка краљевска влада. На тај начин је силан размах борбе на југу Србије сигурно веома олакшао борбу јединица НОВЈ у Санџаку и Црној Гори и управо омогућио њихов продор у Србију.

Овај план четничке врховне команде био је у ствари део наведеног немачког оперативног плана у коме су четници максимално ангажовани. То потврђује и чињеница да је начелник штаба 4. ГЈК Недић, у тренутку када су завршене последње припреме и утврђени детаљи плана за операцију „Халали", 15. јуна, у име Драже Михаиловића понудио војноуправном команданту Југоистока да се четници ставе под непосредну команду Немаца и да су они, под условом да их Немци наоружају, вољни да делом снага учествују у операцијама против Црвене армије на Источном фронту.

Немци су на самом почетку операције на железничкој станици Рашка, преко штаба 4. ГЈК, испоручили четницима неколико десетина минобацача, 10 милиона метака, 4 000 минобацачких мина и др., тако да су четници употпунили своје наоружање.

Непријатељска офанзива требало је да отпочне 15. јула једновременим нападом свих непријатељских група из својих односних праваца.

Главни штаб Србије, на основу прикупљених података о груписању и покретима непријатељских снага, дошао је до закључка да ће непријатељ продужити офанзивне операције у Јабланици, јужним делом Топлице и Косанице. Да би пореметио концентрацију непријатеља и развукао његове снаге и на друга подручја, он је 13. јула наредио 21. ударној дивизији да се концентрише на рејону Мала Пупавица — Мејане — Равни Шор, а сутрадан јој је наредио да изврши маневар правцем Рача — Куршум-

лијска Бања — село Сагоњево с циљем да у садејству са 25. дивизијом, која ће нападати на сектору Белољин — Куршумлија, предузме напад у бок и позадину ових четничких снага претпостављајући да се оне прикупљају на простору планине Јаворац и планине Лепенац. По извршењу успешног задатка, 21. дивизија би продужила дејство ка планини Великом Јастрепцу, ради разбијања четника на том простору. Истовремено је наредио штабу 25. дивизије да са главним снагама ноћу између 15. и 16. јула пређе у напад на одсеку села Белољин — Куршумлија и олакша маневар 21. дивизији, с тим да се по разбијању непријатеља задржи у рејону села Барбатовца. Истога дана он је известио Врховни штаб да је непријатељ предузео офанзиву и овладао слободном територијом северно од реке Топлице у намери да продужи операције против снага НОВЈ на слободној територији Косанице и Јабланице, као и о предузетим противмерама.

У овом наступном маршу 21. дивизије она је, разбијајући поједине четничке јединице које су јој се супротстављале, 16. и 17. јула поново овладала свим доминантним тачкама на огранцима Копаоника између горњег тока Топлице и Радине. Ради тога цела 4. група јуришних корпуса са 2. косовским корпусом, у јачини од око 9 000 четника, напушта своје положаје у Топлици са којих се припремала за напад на југ, на Јабланицу, и оријентише се северно, према 21. дивизији. Покрет је почео већ 17. јула увече.

Ангажовање 4. ГЈК у току протеклих неколико дана према 21. ударној дивизији и 25. дивизији извршено је по деловима, са преморeним јединицама, што је без сумње олакшало успехе 21. дивизије. Због измене задатка ове групе корпуса и њеног пребацивања према Блацу и Јанковој клисури, бугарска 27. дивизија била је принуђена да прошири свој досадашњи фронт према западу и да идућег дана поседне положаје 4. ГЈК све до Куршумлије. Тако је 21. ударна дивизија пореметила план концентрације бугарских и четничких снага и одложила општи напад непријатеља у правцу Јабланице, а 4. ГЈК принудила да се пребаци 15 до 20 км на север. У таквој ситуацији, а да би олакшао положај 21. ударној дивизији, Главни штаб Србије је, 17. јула, поново наредио штабу 25. дивизије да не предузима напад против многобројних снага бугарске 27. дивизије у долини Топлице, већ да сталним препадима у рушењу железничке пруге Прокупље — Куршумлија везује за себе ове бугарске снаге и на тај начин спречи ангажовање према 21. ударној дивизији.

Како је у току ноћи између 17. и 18. јула 21. ударна дивизија продужила надирање у правцу североистока и са

6. бригадом и једним батаљоном 5. бригаде посела положај Црна чука — Јанкова клисура, то су јаче снаге 4. ГЈК, 18. јула предузеле напад на положаје 6. бригаде која је бројала око 800 бораца. Развиле су се жестоке борбе са деловима ове групе корпуса (у јачини од око 3 000 људи) са променљивим резултатима. Зато је штаб 21. ударне дивизије пребацио и остале делове 5. бригаде, који су са положаја Стевовичко брдо — Трлина затварали правац Крушевац — село Разбојна — Брус. 18. јула увече увео их је у напад на одсеку Мачак — Јаворац — Јанкова клисура. После тога 21. ударној дивизији пошло је за руком да са око 1 200 бораца 5. и 6. бригаде одбаци ове многобројне четничке снаге на полазне положаје и да до 24 часа овлада овом линијом, изузев крајњег десног крила непријатељског распореда, где је непријатељ успео да задржи Чуку и Јанкову клисуру.

Док су 6. бригада, а нешто касније и 5. водиле ове борбе, јединице леве колоне 21. ударне дивизије (4. бригада) наступајући преко Голог брда и Велике главице, ушле су у Брус, где су запленили већу количину материјала и намирница намењених снабдевању четника.

Услед огорчених борби које су се овога дана водиле на одсеку 5. и 6. бригаде, штаб 21. ударне дивизије је, по директиви Главног штаба Србије, упутио 4. бригаду да у току ноћи усиљеним маршем избије из рејона Бруса на линију Црна чука — Равна глава — Пожар и да 19. јула УЈУ[Т]РУ поседне ове положаје ради садејства са 5. и 6. бригадом.

За време успешног продирања 21. ударне дивизије у бок и позадину 4. ГЈК, 25. дивизија је, по наређењу Главног штаба Србије, вршила сталан притисак право на јединицу ове групе корпуса на одсеку Барлово — Куршумлија, а затим на јединице бугарске 27. дивизије и, везујући их за себе, олакшала продор 21. ударне дивизије, нарочито у току 15. и 17. јула.

У међувремену, док су 4. ГЈК и 2. косовски корпус водили борбу са 21. ударном дивизијом, а Бугари вршили померање својих снага према Куршумлији, непријатељ је вршио покрете јединица СДК и немачко-бугарских делова са простора Лесковца и Власотинца ка Јабланици и Поречу. На том правцу он је намеравао да затвори долину Јужне Мораве из рејона југоисточно од Лесковца.

Како су јединице 22. дивизије и 11. бригаде 24. дивизије 11. и 12. јула поново разбиле ЈМГК у рејону Власотинца и на западним огранцима Бабичке горе, то су се ове четничке снаге тек 19. јула прикупиле у рејону села Братмиловца, у долину Јужне Мораве, изузев Власинског корпуса, који се задржао источно од Власотинца и,

због претрпљених губитака, одбио да учествује у операцији. По пристизању ЈМГК у долину Јужне Мораве одржан је састанак у штабу СДК са представником ове групе корпуса, на коме је одлучено да она учествује у нападу у правцу Округлице, лево до јединица СДК. Настојања команданта да прикупи што већи број четника за ангажовање у предстојећим борбама, нису дала позитивне резултате, те је ЈМГК учествовала у операцијама са свега 900 људи. За ове операције њој је преко начелника штаба СДК додељено 150 000 метака, после чега је на планини Кукавици посела полазне положаје за напад ради надирања у правцу Округлице и села Липовице. Јабланички корпус је посео положај Бунатовац, лево од њега, у центру, налазио се Козјачки четнички корпус, а на левом крилу Јужноморавски корпус.

На тај начин, 19. јула, биле су спремне за напад у правцу Јабланице и Округлице и јединице СДК из рејона Лесковца и Лебана и ЈМГК из рејона планине Кукавице, изузев Власинског корпуса, коме је командант ЈМГК поново наредио да са свим снагама буде 20. јула до 18 часова у селу Мрштане упозоравјући га да почиње општа офанзива против НОВ.

У току 19. јула 21. ударна дивизија је водила тешке одбрамбене борбе са 4. ГЈК (у јачини од око 8 000 људи) на линији Црна чука — Мачак — Јаворац, коју је подржавало више минобацачких и једна брдска батерија. Борба је непрекидно трајала од 6 — 24 часа. При томе су поједини делови положаја прелазили више пута из руке у руку. Пошто је непријатељ на целој линији подишао на јуришно одстојање, а делимично продро и у положаје 21. ударне дивизије, то је, с обзиром на велику надмоћност непријатељских снага, штаб дивизије наредио постепено извлачење из борбе и формирање колоне за одступни марш правцем Пожар — Црна чука — село Бугаре — Бећирово брдо — Никодинова ливада — село В. Шатра. Ово извлачење извршено је под заштитом 4. бригаде са положаја Црна чука — Пожар, после чега је 4. бригада образовала дивизијску заштитницу.

У међувремену 25. дивизија је са 16. бригадом одбацила делове 2. косовског корпуса и 1. косаничке бригаде, а затим и бугарске делове који су је напали од Куршумлије. Потом је посела положај Тиовачка чука — село Мирница — Радова чука — село Чундра, и 21. јула предузела на себе даљу заштиту повлачења 21. ударне дивизије, правцем Црна чука — Куршумлијска Бања — Равни Шерт — село Рача ка рејону села Саставци, Кутлова, Маторова, Мердара. Пошто су стигле у овај рејон, јединице 21. ударне дивизије разместиле су се: 4. бри-

гада на терену села Маторово — Мердаре, 5. бригада на терену села Дегрмен — М. Косаница, а 6. бригада на терену села Саставци — Кутлово. После извлачења 21. ударне дивизије, 16. и 18. бригада 25. дивизије су се под притиском надмоћнијих снага 4. ГЈК и 2. косовског корпуса повукле на линију Бранкова Кула — село Превој и Крток.

У међувремену, док су главне четничке снаге биле ангажоване према 21. дивизији, бугарска 27. дивизија прешла је у две колоне реку Топлицу, једна правцем Беле Воде — Видојевица — Ргајска планина, а друга, западније, правцем Коњуша — Црна чука — Голо брдо. Бугари су потисли развучене делове 19. бригаде и 19. јула овладали овим положајима.

Главни штаб Србије прозрео је намеру непријатеља, да три партизанске дивизије опколи и уништи у рејону Радан планине, а оне делове који би се евентуално извукли из обруча да набаци на шиптарску границу, коју су Шиптари са Немцима већ били посели. У таквој ситуацији он врши прегруписавање снага и скраћивање фронта.

Непријатељ, међутим, настоји да без предаха, врло брзо и ефикасно спроведе своју намеру у дело.

Снаге 4. ГЈК продужиле су 22. јула наступање са линије села Превој (3 км југоисточно од Куршумлијске Бање), Соколов вис, општим правцем на исток. Први јуришни корпус са 2. јуришном бригадом наступио је у правцу села Дегрмен — Радан планина ради овладавања овом планином и висом Лаз, ка селу Свињиште. 3. јуришна бригада упућена је десно од 2. јуришне, с тим да избије на планину Радан. 2. и 3. јуришна бригада требало је да овладају планином Радан 23. јула до 3 часа. Лево од 1. јуришног корпуса нападао је 3. јуришни корпус, који је у току 22. јула под борбом преко Куршумлијске Бање, села Крток и села Равни Шорт избио у село Печарађа, где је задржан. 23. јула у 3 часа продужио је надирање правцем села Саставци — Ђавоља Варош — Соколов вис, који је по наређењу штаба групе требало заузети „по цену живота", јер је овај сматрао да се држање Соколовог виса по избијању Немаца и Бугара на планину Гајтан и јединица СДК до села Житни Поток држе сви прелази према западу у шаху и да ће одатле спречити очекивани продор дивизија топличко-јабланичке групе у том правцу. 3. јуришни корпус прешао је у 6 часова комуникацију Куршумлија — Приштина код села Саставци и већ 23. јула у 12 часова на врх планине Радан и Врата, тако да је заноћио у селу Гајтану.

27. бугарска дивизија са ослонцем на линији села Космача — Г. Статовац — Дубрава, наставила је надирање

општим правцем на југ и овладала линијом планина Соколовица — село Статовац.

Северна група СДК такође је продужила наступање на линији села Д. Коњувце — Предворица у правцу југозапада и с јужном групом, заједно са деловима немачког 5. полицијског пука из простора Лебане, Лесковац, према 10. бригади 22. дивизије, која је бранила слободну територију са тог правца.

Под оваквим околностима непријатељ је успео да 21. ударној и 24. дивизији наметне борбу на достигнутим положајима пре него што су се оне на истим консолидовале. Но и поред врло велике непријатељске надмоћности ове дивизије, искористивши терен и вршећи мање померање и противнападе, успеле су да у жестоким борбама углавном одрже положаје: Петровац — планина Радан — Арбанашка планина — планина Соколовица све до ноћи 23. јула.

Овако створена ситуација стално се погоршавала надирањем јединица 4. ГЈК правцем Кутлово — Соколов вис и једновременим притиском и бугарске 27. дивизије са севера.

При даљем надирању четничке снаге испољиле су веома јако дејство у леви бок и позицију наших снага преко Соколовог виса, док је РТГК надирући са севера продрла ка Великом Поду и даље ка Шопоту, чиме је била угрожена непосредна позадина јединица 24. дивизије, док је 21. ударна дивизија дошла у опасност да буде одсечена с југа и потпуно окружена, јер је 123. бугарски пук на линији планина Соколовица — село Статовац задржан. Због тога је Главни штаб Србије донео одлуку да се 21. и 24. дивизија у току ноћи између 23. и 24. јула повуку са својих положаја и пребаце на десну обалу Јабланице пре него их непријатељ окружи. Ради обезбеђења овог пребацивања и осигурања маневарске просторије на десној обали Јабланице од непријатељских дејстава из рејона планине Кукавице, поред 18. бригаде, која је пребачена 22. јула у рејон села Барје — села Округлице, благовремено су упућене још у току дана 23. јула и остале снаге 25. дивизије на терену села Г. Округлице — села Шаиновац, јер се 10. бригада 22. дивизије, која је држала сувише широк фронт село Горина — Игриште, у току 22. јула, под притиском јачих снага СДК, ЈМГК и делова 5. полицијског пука, повукла ка Округлици (на линију Мелево — Шумска Река). 25. дивизија је у току 23. јула стигла на терен Округлица — село Шаиновац и преузела даљу заштиту овога правца.

За то време су 21. и 24. дивизија услед појачаног притиска бугарске 27. дивизије, Немаца, северне групе СДК, 4. ГЈК и РТГК са североистока, севера и северозапада, ноћу између 23. и 24. јула почеле да напуштају до-

тадашње положаје. До свануће 24. јула оне су успеле да се пребаце на терен Медвеђа — село Ђулекаре — Радовачка чесма (к. 992).

24. јула непријатељ је продужио наступање на свим секторима. Деснокрилна 4. ГЈК продужила је овог дана напад, 1. корпус правцем село Д. Гајтан — Слишане, ради овладавања линијом С. Црквица — Појатиште, и упућивања извиђачких делова преко реке Јабланице ка Медвеђи: 3. корпус заједно са 2. косовским кбрпусом преко Радан планине ради овладавања селима Слишане, Оране, Вујаново, Иване, Ображда, Боринци; 2. корпус правцем Радан планина — Добра Вода, ради овладавања селима Брестовац, Бублица, Магаш, а 5. корпус је продужио наступање правцем села Горњи и Доњи Гајтан, по чијем овладавању је преузео обезбеђење 4. ГЈК према југоистоку и југу. Лево од 4. ГЈК продужила је напад РТГК и један пук бугарске 27. дивизије од села Житни Поток, а 5. полицијски пук и јединице СДК од Лесковца и Лебана, као и са правца села Пуковац. Јужноморавска група корпуса показала се после разбијања у рејону Бабичке горе и Власотинца неспособна за даље учествовање у овој операцији.

Тако су се на линији Медвеђа — Ђулекаре — Округлица нашле 21, 24. и 25. дивизија у врло тешком положају. Главни штаб је донео одлуку да 21. и 24. дивизија маневришу и даље у рејону од планине Кукавице до Копаоника, а да се 25. дивизија пребаци преко Мораве у источну Србију. Врховни штаб, међутим, који је будно пратио ситуацију, није то одобрио, већ је наредио да све три дивизије поново изврше маневар према Копаонику према коме су, из рејона Андријевице, усиљеним маршом пошле 2, 5. и 17. дивизија.

Главни штаб Србије нашао се тада у врло тешкој ситуацији: маневар према Копаонику био је немогућ, никаквог изгледа није било да ће успети. Задржати се на том терену такође је било немогуће. Пребацити се на десну обалу Мораве такође је било врло ризично због јаких бугарских и немачких снага које су у рејону Лесковца и Грделице поселе долину Мораве. У таквој ситуацији Главни штаб 24. јула доноси одлуку да предузме офанзиву и операцију преко старе српско-шиптарске границе у правцу Гњилана.

21. дивизија добила је правац Веља Глава — Китка — Огоште — Беривојце; 25. дивизија правац преко Црног Камена — Вруђевца — Кололеча — Чарковца; 24. дивизија требало је да штити маневар и да последња пређе границу правцем 21. дивизије. Главни штаб је задржао под својом командом 15. бригаду и кретао се за 21. дивизијом.

Прелаз границе извршен је 26. јула у зору. 21. дивизија, по преласку границе, цео дан је водила тешке борбе са непријатељем, кога су помагали немачка артилерија и тенкови. Исто тако и 25. дивизија, док је 24. била у резерви. Маневар није успео, те је Главни штаб наредио повлачење јединица за ноћ између 26. и 27. јула на српску страну, с тим да 24. дивизија поседне Округлицу, 21. дивизија Гагинце, а 25. северне падине Кукавице. План је био да се дивизије одатле пребаце на десну обалу Мораве, у рејон Криве Феје.

27. јула са правца Радевачке чесме напао је на делове 24. дивизије 1. пук СДК подржан са пет немачких тенкова. Око 10 часова примећена је и концентрација делова бугарске 27. дивизије у североисточном делу села Липовице који су били ојачани са шест тенкова. Ове бугарске снаге су се развиле за напад према левом крилу 21. дивизије (североисточни део села Д. Округлице). На целом одсеку 21. и 24. дивизије развиле су се одбрамбене борбе које су трајале целог дана. Делови 24. дивизије из рејона јужног дела села Пиловице под притиском непријатељских тенкова били су принуђени да се повуку на нове положаје код села Г. Округлице, одакле су око 11 часова снажним противнападима успели да одбаце непријатеља и да углавном одрже свој првобитни положај.

21. дивизија је са 4. бригадом код села Д. Округлица и 6. бригадом код села Гагинци све до 13 часова успешно одбијала нападе бугарске 27. дивизије из североисточног дела села Липовице. Њена 5. бригада обезбеђивала је све време Главни штаб Србије. Једна колона СДК у јачини од око 600 људи напала је са правца села Барје положаје 6. бригаде, претећи да угрози десни дивизијски бок. Уз подршку тенкова непријатељ је обухватним нападом на оба крила, око 18 часова, принудио јединице 21. дивизије да се повуку на положаје села Копривe — Г. Лалинце. Тамо је било угрожено десно крило 24. дивизије, али је захваљујући снажном противнападу 17. бригаде непријатељ одбачен на положаје код села Мелова.

На тај начин јединице Главног штаба Србије започињу противудар у овој великој и одсудној бици. Овај противудар био је, поред осталога, омогућен и тиме што су сада према њима били само делови 27. бугарске дивизије и СДС као и делови ЈМГК и РТГК и Немци, док се већи део нападачких снага 4. ГЈК, уместо да продужи офанзиву, расуо по терену ради поседања слободне територије, репресалија над народом, у првом реду над активистима и сарадницима НОП, ради претреса терена и откривања складишта и скривница, као и ради мобилизације у Недићев такозвани

„гвоздени пук", а, узгред, и ради пљачке у тим богатим крајевима.

У таквој ситуацији Главни штаб Србије одустаје од плана за пребацивање на десну обалу Мораве и доноси одлуку да једну дивизију пребаци на леву обалу Јабланице, у позадину непријатеља. 28. јула у зору 24. дивизија је предузела напад одређеним правцем, одбацила непријатеља од села Мелова на север ка селу Барје и, продуживши надирање (са 17. бригадом дуж десне, а са 15. бригадом дуж леве обале Шуманске реке), разбила јужноморавски корпус код села Клајића. Тиме је било угрожено непријатељско лево крило, те је непријатељ био принуђен да напусти село Липовицу и да се повуче на Радовачку чесму. Енергичним гоњењем 15. и 17. бригада су опколиле знатне непријатељске снаге у рејону Белог Камена, код села Гргуревца и села Поповца. Вршећи обухват преко кота 801 и 721 у северозападном правцу, 13. бригада је избила на линију Бувачки вис, село Бувци, пошто је претходно одбила протвнападе делова бугарске 27. дивизије које су подржавале два тенка са правца Пороштица.

Једновремено је из рејона села Коприве продирала на север 21. дивизија (6. бригада и Јастребачки одред) правцем села Барје — Ржиште — село Шумане, гонећи делове СДК ка Лебану. Њена 4. бригада са болницом кретала се истим правцем са повећаним одстојањем.

Избијањем 6. бригаде на Чукљеник, штаб бугарске 27. дивизије увидео је непосредну опасност по само Лебане, те је све расположиве снаге ангажовао према њој и при крају дана успео да потисне њене предње делове на положаје јужно од села Шумане. У току ноћи Јастребачки одред је као појачање 17. бригади упућен да уништи непријатељску групу која је била окружена у селу Поповцу.

29. јула 15. и 17. бригада 24. дивизије и Јастребачки одред разбили су и делом уништили окружене делове Бугара, недићеваца и Немаца у селима Гргуревцу, Поповцу и на Белом Камену. Обухватним дејством 13. бригаде у правцу села Ђулекаре одсечени су у рејону Радевачке чесме делови СДК са пет немачких тенкова, али им је преко села Тупала ка Тупалском вису пристигло јако појачање из састава РТГК, а примећено је да у тај простор пристижу и јака бугарска појачања из Лебана. Овога дана у састав 24. дивизије стигла је из Пусте реке и њена 11. бригада.

Под заштитом делова 6. бригаде јужно од села Шумане 21. ударна дивизија је извршила прикупљање својих јединица и болнице у селу Игришту. У току ноћи између 29. и 30. јула дивизија је прешла реку Јабланицу у рејону села Бошњак и прикупила се у селу Нова Топола, одакле

је наставила покрет у рејон села Врбовац и Мијајловац (око 8 км северозападно од Лебана), где се задржала 30. јула ради одмора и срећивања.

Даљи покрет јединица Главног штаба Србије било је разбијање појединих одвојених четничко-недићевских и бугарских делова на целој територији од Кукавице до реке Топлице, па и даље. Убрзо по повлачењу главнине четника и бугарско-недићевске јединице се повлаче у правцу својих гарнизона. Партизанске јединице запоседају своју територију, али је то сада била пустош и жалост, попаљено, побијено и опљачкано.

И 25. дивизија је од формирања до конца јула издржала тешке борбе: двадесетодневне одбрамбене борбе у рејону Туларе — Куршумлија — Соколовица планина, у оквиру њих један општи напад на непријатеља правцем Товрљање — Барбатовац, којима је бранила део јабланичко-топличке територије и садејствовала у наступном и одступном маневру 21. дивизије на правац Соколовица планина — село Мерђез — Јаворац, а затим десетодневна задржавајућа одбрамбена дејства на правцу Куршумлија — Медвеђа — Округлица — шири рејон Гњилана.

Ако бисмо најкраће резимирали резултате борбених дејстава ове Дивизије, они би се у основи сводили на следеће: 25. дивизија је од самог тренутка формирања бачена у тешке, претежно одбрамбене борбе у оквиру такозване јабланичко-топличке операције. Иначе, лични састав 18. и 19. бригаде сачињавало је људство из Топлице и Јабланице, а 16. бригаде из Расине. Дивизија је издржала нарочито жестоке окршаје са снагама 27. бугарске дивизије 19 — 22. јула. У питању су, поред осталог, били и ваздухопловни удари групе непријатељских авиона и веома добро организована снажна и масовна непријатељска артилеријска ватра. Главнина 27. бугарске дивизије дејствовала је против 19. бригаде на Видојевици и Ргајској планини. Ова се бригада нарочито истакла упорношћу у својој одбрани и са неколико ефикасних противнапада своје резерве јачине 1 — 2 батаљона.

То је била последња непријатељска офанзива на подручју југа Србије, у рејону Кукавица — Топлица. Мање партизанске јединице које су остале да крстаре тим тереном имале су, углавном, дужност да чисте терен, осигуравају мир и ред, као и изградњу народне власти и нове државе. Све веће партизанске јединице пак концентришу се према северу за прелазак према Београду и Загребу, у коначну борбу за ослобођење.

Исто тако жестоке борбе воде се за то време и на десној обали Јужне Мораве, од Пирота па до Пчиње и Козјака. Као што је већ речено, штаб 22. дивизије, са 10.

бригадом, пребацује се 25. јула на овај терен, на линији Свети Илија — Петрова гора. Тамо је стигла и 8. бригада после једномесечних тешких борби у Македонији. 12. бригада је и даље била на Бабичкој гори, те јој је наређено да дође у састав дивизије.

Осма бригада, по повратку из Македоније, у садејству са косовским и македонским јединицама, имала је у току јула неколико већих и успешних борби. Тако је 1. јула у великој борби са надмоћнијим бугарским снагама на планини Рујну, заједно са косоварима, готово уништила 3. ескадрон 2. бугарског коњичког пука. Тад је погинуло 30 а заробљено 10 непријатељских војника, заплењен један тешки митраљез и 6 пушкомитраљеза. У бригади су погинула 3 борца, а 8 је рањено.

Осмог јула Бригада је напала непријатељски гарнизон у Биљачи, Бугари су имали 10 мртвих, а партизани 4 погинула и 9 рањених. Заплењена су 2 пушкомитраљеза и 10 пушака. Бугари су због овога стрељали 50 сељака из Биљаче. 14 и 15. јула 8. бригада и један Косовски батаљон водили су на Широкој планини борбу са 3. батаљоном бугарске војске у јачини од око 2 400 војника. 21. јула Бригада је код села Клиновца водила борбу са бугарском војском и нанела непријатељу озбиљне губитке.

За све време диверзантске групе ове Бригаде врше акције на прузи Лесковац — Скопље. Тако је ноћу 5. и 6. јула између Цепа и Предејана избачен из шина један немачки транспортни воз, непријатељ је имао много мртвих и рањених, уништене су две локомотиве, а саобраћај је прекинут за 48 часова. 12. јула извршена је диверзија код Лепеничког моста, преврнут један теретни воз, саобраћај је био прекинут шест часова. 16. јула код Стубла преврнут је један теретни воз, саобраћај је био прекинут седамнаест часова. 15. јула код Корбевца преврнут је теретни воз, саобраћај је био прекинут 48 часова, 18. јула дигнут је у ваздух мост код Загужана, саобраћај је био прекинут четири дана. 21. јула код Бујковца избачен је из шина један воз, рањено и погинуло око 150 војника и цивила, саобраћај је био прекинут петнаест часова, 3. августа убачен је експлозив у станицу Врањске Бање, 36 мртвих. 4. августа миниран је мост код Корбевца.

Крајем јула, дакле, 22. дивизија, у чијем су саставу 8, 10. и 12. бригада, налази се на терену Пчиње и Светог Илије. У ноћи између 3. и 4. августа Дивизија је водила борбу са око 800 јако утврђених непријатељских војника код села Улиновца, у којој је погинуло осам а рањено преко 20 бораца. После овога Бугари врше контранапад на Дивизију из долине Мораве, и то у шест колона. Ова борба вођена је 6. августа код Светог Илије и непријатељ је употребио

4 000 — 5 000 војника уз масовну подршку артилерије и авијације. Непријатељски напад био је одбијен уз губитке од 5 погинулих и 9 рањених.

На овај терен почетком августа стиже и 25. дивизија, преморена, носећи са собом око 400 рањеника. Пошто је 22. дивизија прихватила тешке рањенике, 25. дивизија, по одмору, полази на север, ка Црној Трави, а одатле се пребацује и већ 17. августа налази се у рејону Сврљига водећи сталне борбе. Даље, њене борбе на северу, у источној Србији, спадају у ратну историју тога краја.

Осмог августа 22. дивизија добија од Главног штаба наређење да са својим снагама пређе у напад на непријатеља, особито на његове комуникације. Штаб Дивизије тада наређује општи напад на пругу од Прибоја до Ристовца. Акција је потпуно успела, порушене су станице, мостови, шине, разбијене непријатељске посаде.

Због свега овога Бугари предузимају још један снажан напад, последњи на ову територију, 14. августа. Тежиште напада било је Корбевац — Крива Феја, али је вршен и у још неколико колона све до долине Мораве на исток, према партизанској слободној територији. Укупна снага непријатеља била је два пешадијска и један коњички пук, са око 5 000 — 6 000 војника. Непријатељ је био поново разбијен на свим правцима од снага 22. дивизије уз губике 80 погинулих, док је рањених и заробљених било много више. Партизани су само код Старе Брезовице запленили пет минобацача, шест тешких митраљеза, велики број пушкомитраљеза и другог оружја и спреме. Губици Дивизије били су 9 погинулих и 30 рањених.

И на северу, по разбијању велике јулске офанзиве непријатеља, јединице Главног штаба Србије у рејону Топлица — планина Кукавица, разишле су се из тога краја северно, јужно и источно, ка ивицама слободне територије, једне у сусрет Црвеној армији, а друге у сусрет јединицама НОВ и ПОЈ, које су победоносно надирале са запада. У рејону Јужне Мораве, око Лесковца, остала је 24. дивизија.

Кад се 21. дивизија код Куршумлије спојила са снагама Другог ударног корпуса НОВ и ПОЈ из Босне, у Горњој Јабланици остала је блокирана јака четничка групација. Пошто јој је била пресечена одступница на север, ка главнини четничких снага, ова групација је, као једини спас, имала покрет према долини Мораве у циљу спајања са тамошњим недићевским, немачким и бугарским гарнизонима. У читавом низу бојева 24. дивизија није успела да тај пробој и спајање спречи.

Иначе, сама ова 24. дивизија у борбама од 20. јула до 8. августа имала је 40 погинулих и 90 рањених, док је само на њеном сектору погинуло око 300 четника, 400

Бугара и Немаца, заплењено 200 пушака, 30 пушкомитраљеза, 20 митраљеза и тако даље.

22. дивизија се тада помера на север и 25. августа напада пругу на целој дужини од Грделице до Ћепа. Напад је потпуно успео, порушена је пруга и многи важни објекти и инсталације на њој тако да није радила читавих 10 — 15 дана.

Почетком септембра снаге 22. и 24. дивизије ослобађају долину Јужне Мораве од Бујановца до Грделице, на дужини од 70 километара. И само Врање, као први ослобођени град на југу Србије, пада у руке партизана 7. септембра. На тај начин Немцима је потпуно затворен овај веома важан правац за одступање на север, и пруга и друм. То је условило ослобођење и осталих подручја и градова на југу Србије, па и самога Ниша.

Од 9. до 15. августа 24. дивизија нападала је четнике у рејону Лебана и успела је да их протера ка Пуковцу и Лесковцу. Одмах затим дивизија је предузела напад на бугарски гарнизон у Лебану. Напад на овај гарнизон извршен је ноћу између 17. и 18. августа у три нападне колоне, и то: западна колона (15. бригада), која је нападала правцем Гегља — Лебане; северна колона (11. бригада) у нападу правцем Голи Рид — Лебане и јужна колона (13. бригада) у нападу правцем Шумане — Лебане. Напад је отпочео око 21 час 17. августа и до зоре јединице Дивизије већ су биле у граду, а бугарска артилерија била је у њиховим рукама. Сутрадан, 18. августа, борбе у рејону Лебана настављене су и, након одбијања бугарских свежих појачања од Лесковца, град је крајем дана био коначно ослобођен. У току борби за ослобођење Лебана убијено је 80 бугарских војника, заробљено 30 Бугара и Немаца и заплењено: 1 пољска батерија (четири топа 76 мм), 5 минобацача, 10 митраљеза, 400 граната за топове, 250 граната за бацаче, 200 кола разноврсног ратног материјала, преко 50 тона разних намирница, 110 000 бугарских метака итд. Наши губици — 8 погинулих и 15 рањених.

По ослобођењу Лебана дејства 24. дивизије усмерена су на Лесковац и комуникацију Врање — Дољевац. Тада се од артилерије заробљене у рејону Лебане и дивизијских минобацача формирала дивизијска артилерија 24. дивизије.

На сектору ове дивизије налазиле су се тада следеће снаге непријатеља: у рејону Добра Глава — Пуковац — Лесковац 3 000 четника; у гарнизону Лесковац — 2 000 — 3 000 Бугара, делови 2. и 4. добровољачког пука СДС, до батаљона немачке шуц-полиције, до батаљона тенкова; у Грделици једна чета Бугара, у Пуковцу до једне чете Бугара; у Дољевцу до чете Бугара и дуж железничке пруге

бугарске посаде у бункерима. На Белом Камену и даље су задржали свој утврђени логор белогардејци. Непријатељ је упорно држао гарнизоне долином Мораве пошто је имао намеру да вардарско-моравским правцем извуче своје снаге из Грчке (немачка група фон Лера Е).

Тако је током друге половине августа до краја септембра 24. дивизија дејствовала углавном на комуникацију Грделичка клисура — Дољевац, на којој је онемогућавала непријатељски саобраћај, нападала колоне непријатеља између Грделице и Дољевца и држала у блокади гарнизон Лесковца, на који је вршила крајем месеца напад ликвидирајући спољну одбрану гарнизона. Треба напоменути да је непријатељ упорно држао овај град стално га појачавајући свежим снагама Немаца које су биле на пролазу са југа ка Нишу. Непријатељ је у тим данонoћним борбама имао знатне губитке у људству и техници, а његов саобраћај био је на овој саобраћајној релацији озбиљно паралисан. У тим борбама заробљено је око 400 Бугара, а четничка групација у долини Мораве свакодневно се осипала, тако да се Дивизији у том периоду предало око 2 000 четника.

У овом периоду под команду 24. дивизије били су стављени и сви партизански одреди који су дејствовали на територији од Врања до Западне Мораве и Космета, и то: Врањски, са просечним бројним стањем око 100 — 300 бораца или укупно у овим одредима 600 — 1 800 бораца. Сем тога у дивизију су пристизали и нови борци тако да је иста нарасла на преко 7 000 бораца те су били створени услови да се формира још једна, 47. дивизија. После њеног формирања у саставу 24. дивизије остале су 11, 13. и 17. бригада, дивизија се померила на север, према реци Топлици, док је њен сектор код Лесковца примила новоформирана 47. дивизија.

У првој половини септембра од јединица формираних и израслшх на југу Србије формирани су 13. и 14. корпус НОВЈ. У састав 13. корпуса ушле су: 22, 24. и 47. дивизија, нешто касније и новоформирана 46. дивизија. 21. дивизија је још раније била ушла у састав 1. пролетерског корпуса.

Процес коначног ослобођења ових крајева после велике и тешке четворогодишње борбе је у завршној фази.

Кад су снаге Црвене армије прешле Дунав, у Бугарској је 9. септембра извршен удар — и Бугари су постали антифашисти и пошли у потеру за Немцима, који су бежали. У исто време из Србије је наврат-нанос повучен окупациони корпус. Четнички остаци су безглаво бежали на север заједно са Немцима или су се у већим групама повлачили на запад, према Босни. Немачке трупе са југа, услед блискости совјетских трупа које су надирале са

истока, а исто тако и што је Грделичка клисура била запоседнута од партизанских снага а све комуникације у њој разорене — за правац одступања узимају Косово па долином Ибра према Краљеву.

Лесковац су коначно ослободиле јединице 47. дивизије 11. октобра, Крушевац 14. октобра јединице 2. пролетерске дивизије заједно са неким деловима Црвене армије, а истога дана коначно је ослобођено и Прокупље. О ослобођењу града Ниша, као центра овога подручја, на дан 14. октобра, Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију упутио је Врховном штабу следећи извештај:

„24 дивизија извршила је јак притисак са планине Селичевице према Нишу и избила на линију Бубањ — Габровац до 12 часова. После подне јаким при-

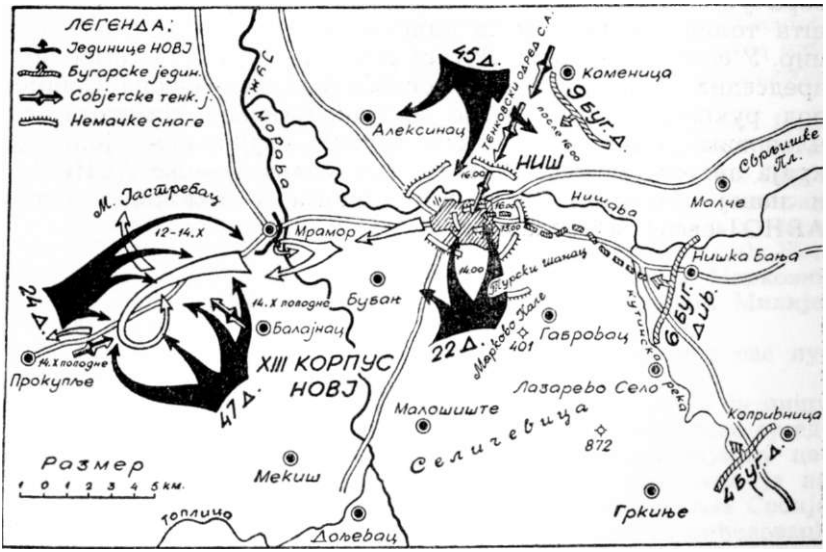

Непосредан напад на Ниш, уништење немачке групације у Добричком пољу (коначно ослобођење јужноморавског подручја)

тиском на варош, а у садејству са 6. бугарском дивизијом, која је наступала од Нишке Бање, и деловима наше 45. дивизије, који су вршили притисак са северне стране, ослободила је град Ниш у 15 часова. Непријатељ се углавном извукао из Ниша и побегао у правцу Прокупља. У Нишу је убијено око 300 немачких војника. Јединице 24. и 47. дивизије, потпомогнуте авијацијом Црвене армије, напале су непријатеља,

Немце, који се пробијао из Ниша, код села Југбогдановца. Непријатељ је нападнут са југа и северозапада. После двочасовне борбе непријатељ је напустио сва моторна возила и разбежао се. Непријатељска претходница успела је да се пробије у Прокупље.

У овој борби непријатељу су нанети следећи губитци: 400 мртвих и 700 заробљених Немаца, међу којима је 7 официра. Заплењено око 800 возила, 17 тенкова, 7 моторизованих топова, 80 пушкомитраљеза, 50 стројница, 5 бацача ..."

Док се по коначном ослобођењу овога краја велике и моћне јединице народне војске, израсле на овоме тлу и прекаљење у безброј борби за његову слободу, разилазе према другим још неослобођеним крајевима наше земље, углавном према северу, у прогон непријатеља и коначни обрачун са њим, на сунчана моравска поља полако се спушта толико жуђена и са толико крви плаћена слобода и мир. У селу Црквици, у Пустој реци, друг Петар Стамболић, лредседник Главног народноослободилачког одбора Србије, под руководством Партије и Покрајинског комитета, са члановима Одбора и једном групом стручњака, још од краја августа месеца 1944. године, удара темеље АСНОС-у и новој Народној Републици Србији у оквирима нове, АВНОЈ-евске Југославије.